3.3 Research Publications and Awards

3.3.1. No of Ph.D. award and registered per eligible teacher during the last five years.

3.3.1.. How many Ph.D. award and registered per eligible teacher during the last five years.

Year	2022-23	2021-22	2020-21	2019-20	2018-19	2017-2018
Number	3	2	00	00	03	00

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

3.3.1. No of teachers recognize as a completed/ ongoing Ph.D. during the last five years.

S.No	Name of the Ph.D. scholar	Department	Name of the guide	Tittle of the thesis	Year of the registration of scholar	Year of the award of Ph.D.	States
1	Mr.ChavanLakshaman Manik	Geography	Dr.Saprarshi Praveen G	Ground Water management for Sustainable Development of Agriculture in the KarmalaTahsilof. Solapur District, Maharashtra	31 may 2009	4 June 2015	completed
2	Mr.JagdaleChaganbaban	Marathi	Dr.Hardikar Kalyani	Itiyahasik Marathi KadnbratilPesavekalchiktasAbhyas	4 October 2007	24 November 2015	completed
3	Mrs.JainAnkitaChandraprakash	commerce	Dr.Ashok kumar Mishra	Working Capital Management of Housing and Urban Devlopment Corporation Limited	2009	20-01-2017	completed
4	Mrs.More Anita Balasaheb	commerce	Dr.GaikwadJoyotiJalindar	A study on holy tourism and developing SERVPERF model in Pandharpurpilgrinmage	26/04/2022		On going
5	Mrs.Kasliwal Supriyasubash	commerce	Dr.KulkarniRamakant	A study of marketing techniques and strategies of traditional Grocery business and impact of on the consumer retention in Ahmadnagar district	30/08/2022		On going
6	Mr.Kendare Ramji Shankar	Political Science	Dr.TanmaiA. Paithankar	BhartiyaRajyaSantheschiBhumika :UPA VA NDA KalatilTulnatmakAbyash 2004 To 2019	22/10/2021		On going
7	Mrs. SalveSarikaKantilal	Economics	Dr.Ghodake DattrayNivrutirao	Kovid 19 chyaGharkamKarnaryaMahilanchaSamajikVaArtikJivnavarZalelyaParinamanchaAbhyashVisheshSandharh Pune MahanagarPalika (Varsh 2018 To 2023)	20/12/2022		On going
8	Mrs.Gaikwad Ashwini Suresh	History	Dr.D.R. Dubal	NavbharatMasikEkChikakAbhayash (1947 To 1990)	24/8/2022		On going

Vikas Pratishthan's T.D. Pathare Arts, Commerce & Science ... Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Savitribai Phule Pune University

(formerly University of Pune)

Declaration of Result of the Doctor of Philosophy (Ph.D.)

Chavan Lakshaman Manik (चव्हाण लक्ष्मण माणिक)

Mothers Name: Parigabai (परीगाबाई)

University has accepted thesis submitted by the above-mentioned candidate for award of Ph. D., as per reports of referees and examiners of open defence of the thesis. Accordingly, it is hereby notified that, the above-mentioned candidate is declared to have passed the examination of Ph. D. and has become eligible for the award of Ph. D. Degree.

RELEVANT DETAILS ARE AS UNDER:

1.	Faculty	:	Science
2.	Subject	:	Geography
3.	Title of the Thesis	:	"Ground Water Management for Sustainable Development of Agriculture in the Karmala Tahsil of Solapur District, Maharashtra."
4.	Place of Research	:	Department of Geography, S. P. College, Tilak Road, Pune- 411 030
5.	Name and Address of the Guide	:	Dr. Praveen G. Saptarshi, Department of Geography, S. P. College, Tilak Road, Pune- 411 030.
6.	Date of Registration	:	30th May, 2009
7.	Date of Declaration of Result	:	4th June, 2015

Savitribai Phule Pune University Admission Section Pune-7.

Ganeshkhind, Pune - 411007.
Ref. No. PGS/Ph.D. / 2 55
Date: 12 JUN 2015

12/6/2015
For Controller of Examinations

S.P.P.U.P.—2000-3-2015(1052)[2]

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Savitribai Phule Pune University

(formerly University of Pune)

Declaration of Result of the Doctor of Philosophy (Ph.D.)

Jagdale Chhagan Baban (जगदाळे छगन बबन)

Mother's Name : Rajabai (राजाबाई)

University has accepted thesis submitted by the above-mentioned candidate for award of Ph.D., as per reports of referees and examiners of open defence of the thesis. Accordingly, it is hereby notified that, the above-mentioned candidate is declared to have passed the examination of Ph. D. and has become eligible for the award of Ph. D. Degree.

RELEVANT DETAILS ARE AS UNDER:

1.	Faculty	:	Arts & Fine Arts
2.	Subject	:	Marathi
3.	Title of the Thesis	:	" ऐतिहासिक मराठी कांदबऱ्यातील पेशवेकाळ : चिकित्सक अभ्यास "
4.	Place of Research	:	Department of Marathi Savitribai Phule Pune University Pune – 411 007
5.	Name and Address of The Guide	:	Dr. Hardikar Kalyani A/6, Sagar Sankul, Paranjape Vasahat Shriman Parisar, Karvenagar Pune – 411 052
6.	Date of Registration	:	04th October, 2007
7.	Date of Re-Registration	:	04th October, 2012
8.	Date of Declaration of Result	:	24th November, 2015

Savitribai Phule Pune University Admission Section PUNE-7.

Ganeshkhind, Pune 411007
Ref. No. PGS/Ph. D./ 517
Date: 2 DEC 2015

For Controller of Examinations

S.P.P.U.P—2000-3-2015(1052)[2]

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

पंजीकरण (Regn. No.) 281/09/978

राजस्थान विश्वविद्यालय

जयपुर

हम, राजस्थान विश्वविद्यालय के
कुलाधिपति, कुलपति तथा सेनेट के सदस्य प्रमाणित करते हैं कि
विश्वविद्यालय आर्थिक प्रशासन एवं वित्तीय प्रबन्ध विभाग, वाणिज्य संकाय में

अंकिता जैन

को शोध प्रबन्ध
Working Capital Management of Housing and Urban Development Corporation Limited (Periodical Study 2001-2010)
20-01-2017 को स्वीकृत होने के उपरान्त

डॉक्टर ऑव् फिलॉसफी

की उपाधि प्रदान की गई।
प्रमाण-पत्र विश्वविद्यालय की मुद्रा और कुलपति के हस्ताक्षर से अंकित किया जाता है।

University of Rajasthan

Jaipur

We, The Chancellor, Vice-Chancellor
and the Members of the Senate of University of Rajasthan
Certify that

Ankita Jain

of the University Department of Economic Administration and Financial Management, Faculty of Commerce
has been conferred the Degree of

Doctor of Philosophy

after approval of the thesis
Working Capital Management of Housing and Urban Development Corporation Limited (Periodical Study 2001-2010)
on 20-01-2017.

In Testimony whereof are set the Seal of the said University and the signature of the said Vice-Chancellor.

R. K. Kothari
कुलपति
Vice - Chancellor

[redacted] [redacted]

Jaipur, Dated : 07-10-2017

Scanned with OKEN Scanner

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Late T. D. Vikas Pratishthan's
Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

3.3.1. Research Papers; No of papers published per teacher in the journals notified on UGC website during the last five years

3.3.2. Research Papers; No of papers published per teacher in the journals notified on UGC website during the last five years

Year	2022-23	2021-22	2020-21	2019-20	2018-19	2017-18
Number	5	01	00	00	01	01

Vikas Pratishthan's T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

3.3.2. Research paper Index:

S.No	Tittle of Paper	Name of Author	Page No
1	A Literature Review on Motivation Behind Holy tourism And Pilgrimage In India.	Prof. A. S. Gore	28-32
2	Bhartiya Swatantrya Chalval Ani Maharashtratil Striya	Prof. A. S. Gaikwad	176-182
3	Study Of E-Commerce For Growth Of Business	Prof. S. S. Pathare	173-176
4	ICT For Education During COVID-19	Prof. A. R. Londhe Prof. D.T.Bansode	01-04
5	Study Of Customer Satisfaction In The Field of Holy-Tourism Services With The Application Of SERVPERF Model.	Prof. A. S. Gore	05-09
6	Impact on Tourism on Indian Economy	Prof. S.K.Salve	01-06
7	Impact on Demonetization on Indian Economy	Prof. S.K.Salve	01-04
8	Critical Review of the Suitability of the existing SERVPERF Model with reference to the Pandharpur Pilgrimage.	Prof. A. S. Gore Dr.Ashok Pawar	01-09

Vikas Pratishthan's T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

ALITERATUREREVIEWONMOTIVATIONBEHINDHOLY-TOURISMANDPILGRIMAGEININDIA.

Prof.MoreAnita,Principalauthor**,**anitagore1984@gmail.comLateT.D.Pathareseniorcollege,Chandannagar,Pune.
Dr.JyotiGaikwad,Co-author,jyoti.g@hnimr.edu.inSmt.HirabenNanavatiInstituteofManagementforWomen’s,Pune.

Abstract

Holy-tourism attracts thousands of tourist every year from the world. The religious journey orvisiting holy-places is one of the motivation, which lead to satisfaction and inner peace. Manypeople visiting sacred sites, some of them are travelled for knowledge and pleasure but manyhumanbeingstravelledforwishtomeettheirreligiousgoalknownaspilgrims.InIndiancontextitisknown asTirthYatra.Thereareverymanypositive effectsofthisformofholy-tourism.Noregion in the world ismore colourful and picturesque than India. Its ancient monuments andbuildingsdesignedbygreatcraftsmanofbygonedays,itstradition,culture,philosophy,festivals,religion and art testify to one of the oldest and richest civilization andare of absorbing interest.Thepresent studyisasmallcontributiontoHoly-tourismincontexttotheliteratureonhandandmotivesbehindholy-tourism.

Keywords: Pilgrimage,religion,Motivation,Religious,Travel

Introduction

Thegeneralmeaningofholy-tourismistravellingwiththemotive.Themainmotivationfortravelistomeetspiritualandreligious needofpilgrims.

Templeisaplacewherepeopleusuallygotosacredplaceslocatedinvariouspartsof India;attracta large number to pilgrims from within and outside the country. Theimportance in Indian epicsRamayanaandMahabharata,PuranasandUpanishadsarefilledwiththeaccountofpilgrimages.In Sanskrit,(Gupta & Krishnalal 1974) derived from atana that means going outside from hometootherplace.ThusParyatanameansgoingoutforenjoymentorforknowledgesake,Deshatanameansgoingoutsidethecountryforeconomicgainand Thirtatanameanstravelsforsatisfactionandreligiousmerits

India each Pilgrimage is also a popular attribute of Indian historic culture with a long history.Indianholy-tourismisoneofthebestSourceforcountrydevelopmentespeciallyduetopresenceof many religious tourism places in India Economic, environment and social development oflocalresources.InIndiaitreflectsholy-tourismgeneratesopportunitiesfor revenuesIndia.

"Pilgrimage is also defined as a spiritual odyssey. Its chief purpose is to gather religious merits(Punya) and absolve one sins (Papa) as well as to invoke the blessings of the particular deityenshrinedinthe religious place,"(SinhaAmita,1994).

Vikas Pratishthan's

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

ImportanceofHoly- tourism.

- Holy- tourismiskeypartofIndiandomestictourism.
- It helpsineconomicdevelopment ofthecountrybywayofmovementofpeople.
- Holy-tourismhelpsinNationalandInternationalintegrationandcooperationamongdifferentethnicgroup.
- Holy- tourismhelps inpreservationofcultureandourbuiltheritage.
- Holy-tourism helpstoearn foreign exchangebywayofvisitbyNRI'sandforeignerstoreligiouscentres.
- Holy-tourismhelpspeopletoseekpeace,sanctity,salvation,contentment,amongthemandbuiltamodelcharacter byfollowingidealthoughtsgroups.

MotivationsbehindHoly-tourism

AccordingtoMaslowneedhierarchytheoryfollowingarethetypesofneed

- BasicneedswhicharePhysiologicalneedslikefood,waterand
- Safetyneeds
- Socialneedslike loveandfriendship
- Esteemneeds
- Self-actualisationneeds.

Motive for visiting hoy-tourism sites different from person to person.Pilgrims may bemotivated towards self-actualisation needs, esteem needs etc.Pilgrims may attract due tophysiologicalneedslikefood,waterandshelter.

Holy-tourismmeansvisitingimportant religioussitesandthemain motivationsare

- Sense ofhope

  Oneofthemajorreasonwhypeoplevisittempleis notjusttocomplaintoGodbuttoalso get relief and hope.In life whenever we get in to problems we always needsomeonewhobelievesyoutrulyandpilgrimsfeelstheGodisalwayswithustosolvethe problem.

- MindConcentration

  Temple is a place where people usually go to pray God.Where pilgrims can increasepowerofconcentrationandalsocansit,spend timealoneandthink positive.

- ChargingCentre

  Peopleusuallystartwithnegativethingsandslowlyconvertedintopositiveoneswithhelp of praying God .When we see many happy Faces around us in temple, we gethappyandthus actas chargingcentre

- GratitudeandConfession When people feels crisis in life they visit the temple to thank the deity, God for thedivineinterventions

Vikas Pratishthan's

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

IncreasePositivity

Visitingpilgrimagesites increasethepositivityamongthepeople

- RelaxationandRecreation

Relaxationandrecreationaremainmotivationsthatinsistpeopletravel.Everypersonwanttorefreshf romroutineworkafteracertainstressfullifepeopleneedsabreaksopeople preferpilgrimagesites.

ThusSummary,themotivation forholy-tourismcanbe

- Spiritual
- Curiosity
- Sense ofhope
- Mindconcentration
- Peace
- Increasepositivity.
- RelaxationandRecreation
- Understandingcultureandtradition
- Educationalpurpose

ResearchMethodology

Papers published related to Holy-tourism taken into consideration. Random papers are selectedfromdifferentjournals;someofthebooksarealsotakenintoconsideration,tourismwebsiteand2 books on religious tourism are included, Ph.D. thesis also included in the study. Books andjournals other than the English language are excluded; Encyclopaedia and magazines are alsoexcluded.

LiteratureReview

In India due to cultural diversity and beliefs human beings gives very much importance tospirituality and visits holy-places.India is second largest populated country in the world whichgenerateshugerevenue throughitspilgrimageplaces(Jha1978)

India is knownas a country of fairs and festivals. It is said that there is hardly a day in the courseof a year when a fair or festival is not being celebrated in some part of the country. These fairsand festivals are a source of wonder and amazement to tourist and in turn provide a huge sourceofrevenueandemploymenttothecountry.

The major source of revenue in India in tourism comes from holy-tourism. Themajor pilgrimdestinations like Tirupati Balaji, Shri Mata Vaishno Devi are two remarkable examples of welladministeredshrinesandhavean averagecrowd oftwocore annuallywhichinturncontributes

alottotheemployment generationofthelocalandstrengthentheeconomyofthestate(Sushma,2004).

Barber1993defined

isas“Ajourneyforreligiouspurpose,externallytoholysitesandinternallyforspiritualpurposeandinternalunderstanding”aInmiddleagepilgrimagewasverypopularthattime journey was very long and dangerous.They

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Kharadi, Pune 14
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

could take several years and not considered asholiday.Nowadays it has been changed, people visiting to holy sites for holiday purpose and forenjoymentalso.

Vokonic (1996) explains tourism known as religion.In other words in modern societies not onlyto spend free time but spend your time for the creative,a unity of thought and action,and this isanopportunityforpeopletorecognisetheirspiritualneeds

Smith(1992)explains,holy-tourism andpilgrimageareconsideredtwoparallellines,onereligious and another secular. Atourist may travel by any way depending on personal need ormotivation.

Smith(1972)explainsPilgrimageandtourismareverymuchsimilarbothpilgrimsandtouristhassame type of requirements tocomplete theirjourney ,mainly ,free time,sufficientcapitalresourcesandsocialsanctionandalsomakeuseof appropriatefreetimeneedsasocialapproval.sothemanypilgrimagesitesthestatusofreligioussymbol.

Religioustourismisoneoftheearliestformsanditisfastgrowingmarket.InIndiamanynumberof religious places that people visit, the country has number of temples, Churches, Mosques andother religious places.Holy-Tourism is most common form of tourism Pilgrims possess strongspiritual perspective that make them to visit holy-places, their aspiration would get fulfilled andthey will able to provide solutions to problem.The various places to visit within country areVrindavan,Chardham,GoldenTemple,Amritsar,VaishnoDevi,Pandharpur,KashiVishveshwaretc.

Indiahasit’sownimportanceintermsof pilgrimage.Howevermajorsources ofcrowdgenerationareKumbhmela,heldonceaftertwelveyearsinNasik,Ujjain,HaridwarandAllahabad, accumulate huge number of devotees in a single dayaround 8 million. SimilarlytwelvejyotirlingswhicharewidespreadalsohaveregularvisitorstotheseplaceslikeHaridwar,Mathura-Vrindawan,Varanasi,Puri,Madurai,Nasik,Tanjavar,Guruvayur,Kanchipuram,Dwarka,Rameshwaram,NathdwaraAjmer,Amritsar,AnandpurSahib,Jwalaji,Chitpurni,ChamundaDevi,MataVaishnoDevi,ShriAmarnathji,Shivkhorianymanymore.

Due to thediversity of their allocation, during 1988-1999 for the first time, Government of Indiaestablished tourism circuits for the better facilitation and development of these areas as well astoprovidemaximumcoveragetopilgrims(Raveendran,2003). Indiahasbeenthebirthplaceofmanyreligionslike Hinduism,Jainism,andBuddhismetc.leadingtothedevotion ofGurus,MahatmasandPirsvisitingfarofplacesofreligiousimportancewith great hardships. The pilgrimage destinations and religious centres ought to have facilities andaesthetic requirements which not only meet the pilgrim‘s religious and spiritual needs butalsokeepthemgeneratinga desiretovisitthe destinationtimeandagain.

Conclusion

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

From thereviewof variousauthorsanddetailstudy aboutholy-tourism,Holy-tourismismotivated by many reasonslike religious,spiritual,self-actualisation,physiological needs,relaxationandrecreation,confessionreasonshavebeeninevidenceforcenturies.Thebrightsideof this form of holy- tourism is also creating economic growth and employment generation.People are becoming an entrepreneur and creating new business start ups in different religiousdestinations. holy-tourism is one of the very great forms of tourism and if this form is handledwiselyitgivesahugelotofopportunitiesforthefuture.Inthispresentcompetitiveenvironment,this industry has been looking always fornew customer segments and ways of improvingPilgrimage is one of the forms of motion" which in turn, is form of population transformation.Holy- tourism creates wide variety of impacts on the destination, there is need to evaluate thoseimpactsforthe developmentofreligious destinations.

BIBLIOGRAPHY

1) Mawas(2004),"PilgrimageTourismMarketingStrategywithspecialReferencetoShriMataVaishnoDevi,"KaveriBooks,New Delhi,
2) JeevaM.(2017)PilgrimageTourismcentres inTamilnadustudy.
3) NavaleA.M(1996) PandharpurAstudyinpilgrimagetourism.
4) VikasSharma (2010)pilgrimsatisfaction-AstudyofselectedshrinesofNorthernIndia.
5) RamgopalManpreetsingh(2020)ReviewofReligiousTourism inIndia(specialreferencetoHaryana)
6) ReferencebookbyCABI publishingedition2016,PilgrimageandHolycities.
7) ThebookeditedbyDanielH.Oslen,DallenJ.Timothy(2021),"TheRoutledgehandbookofReligiousandSpiritualTourism.

Vikas Pratishthan's

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's,

New Arts, Commerce & Science College, Shevgaon,

Dist: Ahmednagar (MS) India,- 414502.

Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune

Department of History

In Collaboration with

Indian Council of Social Science Research, New Delhi

Ministry of Education

Organized

Two Day National Seminar

on

" Contribution of Maharashtra in Indian Freedom Struggle "

Certificate

This is to Certify that Prof/Dr./Mr./Miss. Ashwini Suresh Gaikwad of Late T. D. Pathare college, Pune has participated as Chair Person / Resource Person in Two Day National Seminar on **"Contribution of Maharashtra in Indian Freedom struggle"**, during 28th & 29th April 2022, Organized by Department of History & in Collaboration with Indian Council of Social Science Research, New Delhi. He/ She has Presented a Paper Entitled 'भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि महाराष्ट्रातील स्त्रिया'

Dr.Sandip Mire
Convener

Dr.Puruhottam Kunde
I/C Principal

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी—फोटोकॉपिंग, रेकार्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या आणि लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

ISBN 978-93-94800-16-8

पुस्तक	:	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्राचे योगदान
संपादक	:	डॉ. संदीप नामदेव मिरे
सह-संपादक	:	प्रा. गहिनीनाथ लिंबराज शेळके प्रा. सोपान लक्ष्मण नवथर
प्रकाशक	:	**निशा पब्लिकेशन एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स** 120/742 नारायणपुरवा, कानपुर Email : nishapublication123@gmail.com Mob. : 9506361570
संस्करण	:	प्रथम, 2023
©	:	संपादक
मूल्य	:	500/-
शब्द-सज्जा	:	रुद्र ग्राफिक्स, कानपुर
मुद्रक	:	सार्थक प्रिंटर्स, कानपुर

आर्थिक अनुदान : भारतीय समाज विज्ञान संशोधन परिषद, न्यू दिल्ली

Vikas Pratishthan's T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्राचे योगदान

संपादक
डॉ. संदीप नामदेव मिरे
सह-संपादक
प्रा. गहिनीनाथ लिंबराज शेळके
प्रा. सोपान लक्ष्मण नवथर

NISHA PUBLICATION KANPUR
निशा पब्लिकेशन एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स
कानपुर (उ.प्र.)

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

२६. विदर्भातील थोर क्रांतिकारक : वीर हुतात्मा जगदेवराव पाटील
उमेश मनोहर राऊत १६७
२७. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि महाराष्ट्रातील स्त्रिया
अश्विनी सुरेश गायकवाड १७६
२८. बाळासाहेब भारदे : एक थोर व्यक्तिमत्व
प्रा.राजेंद्र रामभाऊ काळे १८३
२९. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील मराठी साहित्याचे योगदान
श्री.चंद्रशेखर राजेंद्र मुरदारे १८६
३०. Dr. B.R. Ambedkar's Works for Humanity
Dr. Nalini Avinash Waghmare १९२
३१. Participation of Womens in Indian Freedom Movement : Special Reference to Maharashtra (1800 to 1947 A.D.)
Dr. Simon Yesu १९८
३२. Lahuji vastad Salve (1794-1881) : Pioneer of Maharashtra's Revolutionary Nationalism.
Dr. Suraj Laxman Sonawane २०७
३३. Indian Literature in the Age of Nationalism : Rise of Progressive Writers' Association
Dr. Meenakshi Tiwari २१२
३४. Revolutionary Element in the Indian Freedom Struggle - A Reflection
Dr . Maninder Arora २१९
३५. Re-visiting History : A Study of Indian Freedom Struggle as Represented in Select Postcolonial Indian Fiction
Dr. Hemant R. Gaikwad २२६
३६. Women's Role in The Indian Freedom Struggle
Dr. Deepak Sopan Vede २३४
३७. Translation, Late Nineteenth Century Maharashtra, and Imagining an Independent Nation into Existence
Dr. Kavita Patil २४२
३८. Contribution of Maharashtrian women to Indian Freedom Struggle
Nikita Gadre २५३

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

२७

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि महाराष्ट्रातील स्त्रिया

अश्विनी सुरेश गायकवाड

१९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला. या स्वातंत्र्यासाठी लाखो स्त्री–पुरुष आणि मुलांनी बलिदान दिले आहे. २०२१ ते २०२२ हे भारताच्या स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष आहे. महिला नेत्यांचे कौतुक झाले पण आपण एक गोष्ट विसरलो.चळवळीला एका सक्षम नेत्याची गरज असते, जो बलिदान देण्यासाठी बाहेर पडलेल्या स्वयंसेवकांपेक्षा कितीतरी पटीने अधिक असतो .भारताचा पहिला स्वातंत्र्यसंग्राम १८५७ मध्ये झाला. १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध म्हटले की आपल्याला झाशीची राणी आठवते. राणी लक्ष्मीबाईंनी केवळ युद्धाचे नेतृत्व केले नाही, तर मध्य प्रदेशातील महिलांना युद्धात सहभागी होण्यासाठी प्रेरित केले आणि प्रोत्साहन दिले. लक्ष्मीबाईंच्या दोन दासी काशी आणि सुंदर युद्धकलेमध्ये निपुण होत्या आणि त्यांची राणीवर नितांत श्रद्धा होती.लक्ष्मीबाई दासीच्या वेशात रात्री ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यातून निघून गेल्या. साध्व काशी विधवा राणीचा वेश धारण करून राणीच्या पलंगावर झोपली. सुंदर शेवटपर्यंत राणीशी एकनिष्ठ राहून लढत राहिला. शहीद झाली.

फुलकरी नावाची दलित स्त्री गस्त घालण्यात आणि गवंडीकामात तरबेज होती. राणीच्या स्वयंसेवक आणि महिला सैनिक शहर आणि किल्ल्याची सुरक्षा पाहतात. इतकेच नव्हे तर जीवाची पर्वा न करता ब्रिटिश द्वीपसमूहातून इमारतीची डागडुजी करणे, सैनिकांच्या वैद्यकीय साहित्याची काळजी घेणे, त्यांच्यासाठी जेवण बनवणे अशी कामेही ते करत होते.

अजीझान नावाची कलाकार ब्रिटीश सैन्यातून बातम्या काढण्याचे काम करत होती. १८५७ मध्ये या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी या सर्व महिलांनी बलिदान दिले. राणी लक्ष्मीबाई यांच्या नेतृत्वाखाली सर्वसामान्य महिलांनी कामगिरी बजावली, याचे श्रेय राणीच्या नेतृत्वाला जाते; पण तिच्या आवाहनाला प्रतिसाद देणाऱ्या या महिलांचे महत्त्व कमी लेखता येणार नाही. लक्ष्मीबाईंप्रमाणेच, सम्राट आणि काही राण्यांनी त्यांचे विलासी जीवन सोडून १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात भाग घेतला होता.

झीनत महल ही दिल्लीचा शेवटचा सम्राट बहादूर शाह जाफरची पत्नी होती. बेगम झीनत यांनी आपल्या लाल किल्ल्यावरून कधी डोकावूनही पाहिले

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

नव्हते. सम्राट या नात्याने बेगम यांनी लोकांना एकत्र येण्याचे आणि मतभेद दूर करण्याचे आवाहन केले. या आवाहनाचा लोकांवर खोलवर परिणाम झाला.

झीनत महल यांनी १८५७ च्या युद्धात महत्त्वाची भूमिका बजावली होती असे मानले जाते. बेगम हसरत महल या अवधचे नवाब वाजिद अली शाह यांच्या पत्नी आहेत. वाजिद अली शाह यांनी राजाच्या आयुष्यापेक्षा कलाकाराच्या आयुष्याला प्राधान्य दिले. परिणामी, इंग्रजांनी त्यांचे राज्य जोडल्याबरोबर त्यांना ज्या ठिकाणी पाठवले होते ते सोडले. बेगमने इंग्रजांशी शरण न जाता अवध ताब्यात घेऊन त्यांच्याशी लढणे पसंत केले.

राणी भीमाबाई ही इंदूरच्या होळकर घराण्यातील सन १८१७ मध्ये होळकरांचा इंग्रजांनी महिदपूर येथे मोठा पराभव केला. या लढाईचे नेतृत्व राणी भीमाबाईने स्वीकारले होते. पराभव झाला म्हणून खचून न जाता राणीने जंगलाचा आश्रय घेऊन परत आपल्या सैन्याची रचना केली. गनिमी काव्याने लढून तिने इंग्रजांना जेरीस आणले. दोन्ही बाजूंचे खूप नुकसांन झाले. कंपनी कमांडर सर मालकमसाहेब याला राणीचा पत्ता लागला. राणीला त्याने घेरले. त्या घेरावातून राणी घोडा फेकत बाहेर पडली. काय झाले हे ब्रिटिश फौजेला कळण्यापूर्वी राणी वायुवेगाने निघूनही गेली. ती इंग्रजांच्या हाती लागली नाही ती नाहीच.

कर्नाटकात कित्तूर नावाचे एक लहान संस्थान होते. या संस्थानातील अलोट संपत्तीची माहिती मिळाल्यामुळे या संस्थानातील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या तोंडाला पाणी सुटले त्यांनी संपत्ती मिळविण्यासाठी कित्तूरबर हल्ला केला. या संस्थानची राणी चेन्नम्माने इंग्रजांचा धुव्वा उडविला. त्यांचा सेनापती थॅकरे युद्धात मारला गेला. राणीची शौर्यगाथा कानडी साहित्यातील लोकगीतात वर्णन केली आहे.

१९ व्या शतकातील भारताच्या या सुकन्यांनी आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी बलिदान केले. त्यांची कथा खरोखरच प्रेरणादायक आहे.

महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे योगदान

काँग्रेसची स्थापना झाल्यावर ५–६ वर्षांतच काँग्रेसच्या अधिवेशनाला महिला जाऊ लागल्या. पंडिता रमाबाई यांच्या नेतृत्वाखाली १९९२ साली बंगाल व महाराष्ट्रातून मिळून ८–१० महिला पहिल्या प्रथम काँग्रेसच्या अधिवेशनाला गेल्या. घराच्या बाहेरील सार्वजनिक कामात भारतीय महिलांचे हे पहिले पाऊल पडले.

श्रीमती कादंबिनी गांगुली

श्रीमती कादंबिनी गांगुली हिने प्रथम व्यासपीठावर जाऊन बोलण्याचे धैर्य केले. महिलांसाठी व्यासपीठाचा दरवाजा तिने उघडून घेतला. आपल्या भाषणात तिने महिलांना काँग्रेसच्या कामकाजात भाग घ्यायचा अधिकार मिळालाच पाहिजे

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Late T. D. Vikas Pratishthan's Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

या मुद्द्यावर जोर दिला. "महिला म्हणजे काही कचकड्याच्या बाहुल्या नाहीत. पुढच्या वर्षीच्या अधिवेशनात तुम्ही बायकांचे पुतळे जागोजागी उभे करा. आम्ही आता इथे पुतळे बनण्यासाठी येणार नाही–" असे तिने जोरात ठणकावले. कादंबिनीबाईच्या भाषणाचा कॉंग्रेस कार्यकर्त्यांवर खूप प्रभाव पडला. स्त्रियांची अबोल भावना बोलकी झाली. हळूहळू स्त्रिया कॉंग्रेसच्या अधिवेशनांत आपले विचार मांडू लागल्या.

येसू वहिनी

महात्मा गांधींच्या भारतातील आगमनापूर्वीही महाराष्ट्रात नाशिक शहरात स्वदेशीची शिकवण देणारी एक महिला सभा होती. स्वा. वीर सावरकर यांची वडील वहिनी येसू वहिनी सावरकर ह्या या सभेच्या संस्थापिका. सावरकर बंधू अंदमानच्या काळकोठडीत शिक्षा भोगत होते. अभिनव भारत या त्यांनी स्थापन केलेल्या संघटनेतील बहुतेक कार्यकर्ते तुरुंगात होते. त्यांच्या बायकांना बंडखोरांच्या बायका म्हणून पोलिसांकडून त्रास होई. सासरची व माहेरची माणसेही सरकारी भयामुळे त्यांना जवळ करीत नव्हती. येसू वहिनींनी या स्त्रियांची "आत्मनिष्ठ युवती संघ" नावाची संघटना स्थापली. या स्त्रियांनी स्वदेशीचे व्रत घेतले व त्याचा प्रसार केला.

भिकाईजी रुस्तुम कामा

विसाव्या शतकातील पहिली जगप्रसिद्ध स्त्री स्वातंत्र्यसैनिक भिकाईजी रुस्तुम कामा ह्या होत. त्या मादाम कामा नावाने ओळखल्या जातात. त्या खानदानी पारसी घराण्यातील. मादाम कामांनी आपल्या समाजसेवेला मुंबईतील झोपडपट्टीपासून सुरुवात केली. श्रीमंत रुस्तुम कामांना श्रीमंत व प्रतिष्ठित घराण्यातील आपल्या पत्नीने झोपडपट्टीतील लोकांच्यात मिसळावे ही गोष्ट बिलकुल पसंत पडली नाही. दोघांच्यात तेढ निर्माण झाली. मादाम कामा आपल्या विचारांशी एकनिष्ठ राहिल्या. त्यांनी घर सोडले व लंडनला गेल्या. लंडनला शामजी कृष्ण वर्मा व स्वातंत्र्यवीर सावरकरांसारख्या क्रांतिकारकांशी त्यांचा परिचय झाला. त्या अभिनव भारत संघटनेत सामील झाल्या. जर्मनीमधील समाजवादी परिषदेत त्यांनी स्वतःच्या कल्पनेने स्वतंत्र भारताचा झेंडा बनवून तो फडकविला. ब्रिटिशविरोधी कारवायांचा त्यांच्यावर आरोप करून त्यांना लंडनमधून हद्दपार केले गेले.

अवन्तिकाबाई गोखले

महात्मा गांधी यांनी भारतीय स्त्रीला तिच्या शक्तीची जाणीव करून दिली. महिलांनो, तुम्ही भारत देशाची अर्धी शक्ती आहात. या देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात तुमचा सहभागही अर्धा असला पाहिजे." गांधीजींच्या या आवाहनाला हाक देऊन महिला, कॉंग्रेसच्या कामात संथ गतीने का होईना पण येऊ लागल्या. गांधीजींची

Vikas Pratishthan's
Principal
Late T. D. Vikas Pratishthan's
Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

पहिली भारतीय शिष्या अवन्तिकाबाई गोखले. अवन्तिकाबाई मुंबईच्या रहिवासी गांधीजींच्या विचाराने भारावलेल्या अवन्तिकाबाईनी गांधीजीबरोबर चंपारण्यात सत्याग्रह केला. त्यांनी मराठीत लिहिलेल्या गांधीजींच्या चरित्राला लोकमान्य टिळकांनी प्रस्तावना लिहिली होती. अवन्तिकाबाईनी हिंद महिला– समाज नावाची संस्था स्थापन करून महिलांना काँग्रेसच्या विधायक कार्यक्रमासाठी संघटित केले. १९३० मधील सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत त्यांनी स्त्रियांनाच नव्हे तर पुरुषांनाही मार्गदर्शन केले. अवन्तिकाबाईना १९३० साली व १९३२ साली कारावासाची शिक्षा झाली होती. स्त्रियांचे अधिकार व कल्याण, मजूर वस्ती व इस्पितळे यांबाबत काम करून त्या मुंबई शहराचे भूषण ठरल्या.

महिलांची सत्याग्रह पथके

सुरवातीपासूनच मुंबई शहर स्वातंत्र्य आंदोलनाचे मुख्य केंद्र होते. महाराष्ट्रात तुलनेने स्त्रियांची सामाजिक स्थिती ही बरी त्यामुळे मुंबईतील स्त्रिया स्वातंत्र्य आंदोलनात सर्वात पुढे होत्या. मोर्चे काढणे, प्रभातफेऱ्या काढणे ही कामे तर नित्याची–ती तर सर्व देशात होतच. याशिवायही मुंबईच्या स्त्रियांनी आणखी काही महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांनी देशसेविका संघाची स्थापना केली. केशरी रंगाच्या गोल साड्या नेसून त्या रस्त्यावर संचलन करीत. त्यांची दुसरी संघटना "हिंदुस्थानी सेविकादल" या नावाने ओळखली जाई. दादाभाई नौरोजींची नात पेरीन कॅप्टन, किसन घुमटकर, बच्चूबाई–वागळे अशा कितीतरी मुली या संस्थेच्या सदस्य होत्या. या दोन्ही संस्थांवर सरकारने बंदी घातली. सत्याग्रहात मोठ्या संख्येने स्त्रियांनी भाग घेतला. त्यांना ठेवायला तुरुंग अपुरे पडले. त्यामुळे काहींना सोडून द्यावे लागले.

म. गांधीजी स्त्री–पुरुष समानता खऱ्या अर्थान मानणारे होते. स्त्री पुरुषांच्या संमिश्र सत्याग्रहींच्या तुकड्यांचे नेतृत्व त्यांनी अवंतिकाबाई गोखले. भक्तिबा देसाई, सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चटोपाध्याय यांसारख्या स्त्रियांना दिले होते. पुरुषांनी ते न कुरकुरता मान्य केले होते. गांधीजींनी स्त्रियांमध्ये खूपच परिवर्तन घडवून आणले. स्वातंत्र्याकरिता निर्भय होण्याची जरूरी त्यांनी स्पष्ट केली.

सत्यभामाबाई कुवळेकर

सत्यभामाबाई कुवळेकर नावाची एक बालविधवा, १९२० ला गांधीजींचे भाषण ऐकले. व ती जणू संमोहित झाली. आपल्या अंगावरचे सर्व दागिने उतरून तिने गांधीजीकडे राष्ट्रीय कामासाठी म्हणून दिले व आजन्म सोने न वापरण्याची शपथ घेऊन पुढे ती पाळलीही. गांधीजींच्या कार्यक्रमानुसार काम करता करता त्यांचा परिचय एका देशभक्त कार्यकर्त्याशी झाला. विनायकराव हरोळीकर त्यांचे नाव. विनायकरावांवर स्वराज्य छापखान्याच्या संदर्भात खटला चालू होता.

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

महारोगासारखा दुर्धर रोग त्यांना झाला. तुरुंगात योग्य ती वैद्यकीय मदत न मिळाल्यामुळे त्यांचा आजार बळावला. त्यामुळे त्यांना सोडून दिले. विनायकराव अविवाहित होते. एकटेच राहत. त्यांची सेवा करायलाही कुणी नात्यागोत्याचे नव्हते. एका सध्या देशभक्ताची आबाळ सत्यभामाबाईंना पाहवली नाही. त्या रोज विनायकरावांच्या घरी जाऊन स्वयंपाक पाणी, धुणीभांडी करू लागल्या. विनायकरावांच्या जखमा धुवून बांधण्याचेही त्या काम करू लागल्या.

एक बालविधवा एका अविवाहित पुरुषाबरोबर दिवसाचे ४/५ तास घालवते हे पाहून लोक त्या दोघांबद्दल हवे ते बोलू लागले. हे पाहून विनायकरावांनी सत्यभामाबाईंना आपल्या घरी यापुढे येत जाऊ नका अशी विनंती केली. दुसऱ्या दिवशी सत्यभामाबाई गेल्या त्या स्वतःचे लग्न विनायकरावांशी करण्याचा प्रस्ताव घेऊनच. विनायकरावांनी सत्यभामाबाईंची परोपरीने समजूत घातली. सत्यभामाबाईंनी ते ऐकले नाही. आपले लग्न झाले तर आपण विनायकरावांची चांगली सेवा करून त्यांचा आजार वाढू देणार नाही असे त्यांना वाटले. एक—कार्यकर्ता काही वर्षे तरी काम करण्याकरता त्यांना वाचवायचा होता. सत्यभामाबाईंनी आपला निर्धार पुरा केला. विनायकरावांना बरोबर घेऊन पुढे सुमारे १५ वर्ष त्यांनी ग्रामसुधाराचे काम केले. सविनय कार्यदेभंगातही भाग घेतला. कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीच्या सदस्यही त्या बनल्या. कस्तुरबा गांधी, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, सरोजिनी नायडू, आवंतिकाबाई गोखले, रुक्मिणीदेवी अरुंडेल, नीली सेनगुप्ता, पंजाबची सावित्रीबाई मदन या महिला नेत्या होत्या. यांच्या कामाकडे कानाडोळा करणे इतिहासाला शक्य नाही. परंतु ज्या स्त्रिया आपल्या प्राणांची बाजी लावून या आंदोलनात उतरल्या, ज्यांनी शिक्षण सोडले, घरसंसार सोडला, ज्यांना पतीच्या देशभक्तीमुळे व तुरुंगवासामुळे सरकार व समाज यांच्याकडून हाल सोसावे लागले.

क्रांतिकारक महिला

१९४० मध्ये गांधीजींनी वैयक्तिक सत्याग्रहाचे जनतेला आवाहन केले. वैयक्तिक सत्याग्रह म्हणजे एकेका सत्याग्रहीने स्वतंत्रपणे एकट्याएकट्याने सत्याग्रह करून अटक करवून घेणे महाराष्ट्रात महिलामध्ये प्रथम सत्याग्रह करण्याचा मान पद्मावतीबाई हिरोलीकर (पूर्वाश्रमीच्या सत्यभामाबाई कुवळेकर) यांना मिळाला. देशभर अनेक महिलांनी वैयक्तिक सत्याग्रहात भाग घेतला. वैयक्तिक सत्याग्रहात भाग घेणाऱ्या सर्व महिलांना एकएक वर्षाची सजा झाली होती. १९३९ मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाले, सरकारला युद्धासाठी नागरिकांकडून कोणतीही मदत मिळू नये याबद्दल महिला जागरूक असत.

१९४२ च्या आंदोलनातील महिला

१९४२ च्या आंदोलनात सुचेता कृपलानी, अरुणा असफअली, मृदुला साराभाई, उषा मेहता, सावित्री मदन, पद्मजा नायडू, किसन घुमटकर, मृणालिनी देसाई,

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

अनसूया लिमये, अहिल्या रणदिवे (रांगणेकर) इत्यादी युवतींनी स्वतःला झोकून दिले. सुचेता कृपलानी चळवळीचे प्रशासन पाहात. अरुणा असफअली पत्रके लिहीत व उषा मेहता काँग्रेस रेडिओ चालवीत. सुचेताताई व उषाताई पकडल्या गेल्या. त्यांना जबर शिक्षाही झाली. अरुणा असफअली मात्र अखेरपर्यंत इंग्रजांच्या हातात सापडल्या नाहीत, त्यांना पकडून देणार्यास रु.५००० /– चे बक्षीस होते. त्यांच्या बाबतीत युसुफ मेहरअल्ली लिहितात... 'झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाईनंतर अरुणाताई याच स्वातंत्र्ययुद्धाच्या नायिका होत्या. प्रेमा कंटक, हंसा मेहता, भक्तिबा देसाई, पद्माबाई हरोलीकर यासारख्या ज्येष्ठ नेत्या आधीच पकडल्या गेल्या होत्या.

साताऱ्यातील तुफान सेना आणि महिला

महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यात क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनीआपले समांतर सरकार स्थापन केले. तुफान दलाची स्त्रीशाखाही होती. येरवड्याच्या कारागृहातून पळून सातार्‍याला आलेल्या खानदेशामधील लीला पाटील तुफानदलाच्या कप्तान होत्या. त्यांच्या पुढारीपणाखाली डोंगर कपारीतील महिला संघटित झाल्या. बंदुका चालवायला शिकल्या स्वयंचलित शस्त्रेही चालवू लागल्या. गुप्त बातम्या काढून आणू लागल्या.

सातारा जिल्ह्यातील प्रतिसरकारच्या (पत्री सरकारही म्हटले जाई) महिला कार्यकर्त्यांचा खूप छळ होई. काशीबाई हणवर नावाच्या एका महिलेला पोलिसांनी अटक केली. तिने छळ व कौर्य सहन केले पण शेवटपर्यंत कुठल्याही कार्यकर्त्यांचे नाव अगर पत्ता सांगितला नाही. तुफान दलातील ९५ टक्के स्त्रिया ग्रामीण होत्या. निरक्षर होत्या. परंतु त्यांचे धैर्य, सहनशक्ती व समयसूचकता कौतुकास्पद होती. स्वातंत्र्यानंतर परत त्या आपल्या संसाराला लागल्या. राजूताई बिरनाळे, उर्फ जैनाची ताई, हंसाताई पाटील यांनी व अशा अनेकींनी तुफान दलात मोलाची कामगिरी केली .

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांचे कार्य

हैद्राबाद संस्थान भारतात सामील करण्यासाठी चळवळ सुरु झाली होती. मराठी भाषिकांच्या भागाला मराठवाडा म्हणत, मराठवाडा मुक्त करून तो महाराष्ट्राला जोडून घेणे हाही त्यांच्या चळवळीचा एक भाग होता. त्या चळवळीला 'मराठवाडा मुक्तिसंग्राम' म्हणतात. या मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांचे कार्यही अनमोल आहे.

मराठवाडा हा मुसलमानी अंमलाखाली फार काळ राहिल्यामुळे महाराष्ट्राच्या इतर भागापेक्षा मागासलेलाच राहिला. बायका सणासुदीशिवाय घराबाहेर पडत नसत मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण थोडे. मुलीच्या शाळेभोवती १५ ते २० फूट उंचीच्या भिंती असत. मुसलमान मुली तर पूर्णपणे पडद्याआड. अशी सामाजिक व राजकीय परिस्थिती असतानाही स्वातंत्र्याच्या विचाराने पेटलेल्या काही स्त्रिया घराबाहेर पडल्या. ठिकठिकाणी त्यांनी सत्याग्रह केले. विमला मेलकोटे, तारा

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

परांजपे, गीताबाई चारठाणकर, करुणा चौधरी इत्यादी महिला नेत्यांनी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या आशीर्वादाने व उत्तेजनाने स्त्रियांना संघटित केले. सत्याग्रहात त्यांनी लाठ्या झेलल्या. गोळ्या खाल्ल्या. लता बोधनकर, हिंगोलीच्या सौ. वरुवले, सौ. गोगटे, परभणीच्या बकुळावाई पेडगावकर, सेलूच्या गीताबाई चारठाणकर, सौ. कुळकर्णी, प्रतिभा वैशंपायन, सुशिला दिवाण इत्यादी कार्यकर्त्यांचा सहभाग होता.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात हुतात्मा झालेल्या ४/५ महिलांची नावे सापडतात. पूंजाबाई बुजर्गे ही रझाकारांच्या फौजेचा प्रतिकार करीत असता मारली गेली. स्वातंत्र्य सैनिकांना मदत करतात म्हणून पोसानीबाई राजलिंग व गंगाबाई लक्ष्मण यांची घरे लुटून त्यांना आत कोंडून रक्षाकारांनी घरे पेटवून दिली. त्यात त्या दोघींचा मृत्यू झाला. बाळूबाई पानसरे, लक्ष्मीबाई मयेकर य गोदावरी टेके या गोळीबारात हुतात्मा झाल्या.

पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून त्यांनी सत्याग्रह केले.लाठया–गोळ्या खाल्ल्या, तुरुंगवास भोगसे, ज्यांना काही अडचणीमुळे घराबाहेर येता आले नाही त्यांनी पत्रकांच्या नकला केल्या निरोप पोहोचविले, भूमिगतांना लपविले सामग्री नेऊन पोहोचविली, गुप्त हेरगिरी केली. या देशाचे स्वातंत्र्य अशा ज्ञात व अज्ञात स्त्रियांच्या त्यागाच्या पायावर उभे राहिले.

संदर्भ

१. आबासाहेब वाघमारे, हैदराबाद मुक्ति संग्राम : १७ सप्टेंबर – मुक्ति दिन – भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील अंतिम पर्व.इकोबुक हट प्रकाशन, २० December २०२०
२. संजीवनी खेर,दृढनिश्चयी अवंतिकाबाई गोखले, लेख साप्ताहिक साधना, दि. २५ जानेवारी २०२०.
३. वी. आर.बोबडे वर्धा तालुक्यातील स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांच्या राजकीय व सामाजिक सहभागाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन (१९२०–१९४७) अप्रकाशित शोध प्रबंध,
४. सायली गोडबोले–जोशी, समिधा : येसूवहिनी आणि माई (लेख) सावरकर,तरुण भारत मुंबई, दिनांक, २८–मे–२०१९
५. जयसिंगराव पवार, क्रांतिसिंह नाना पाटील, रिया पब्लिकेशन, २००६,
6. M. Bandyopadhyay, Kadambini Ganguly : The Archetypal Woman of Nineteenth Century Bengal, The Women Press publication, Delhi, 1 January 2011.

सहाय्यक प्राध्यापक आणि विभाग प्रमुख
इतिहास विभाग, कै. तु. धों. पठारे महाविद्यालय,
चंदननगर, पुणे–१४.
मो. ८९८३७७६८७५
ई मेल– gaikwadashwini6586@gmail.com

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Late T. D. Vikas Pratishthan's Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

ISBN NO. : 978-93-24457-17-5

BJS
Bharatiya Jain Sanghatana

Sponsored by
Savitribai Phule Pune University Pune.
Organized by
Department of Commerce and Research Centre
Bharatiya Jain Sanghatana's
Arts, Science & Commerce College,
Wagholi, Pune – 412207

International Conference on MAKE IN INDIA OPPORTUNITIES, CHALLENGES & ITS IMPACT

Research Publication Feb. 2017

Chief Editor
Prin. Dr. Babasaheb Sangale
Bharatiya Jain Sanghatna's
Arts, Science & Commerce College, Wagholi, Pune - 412207

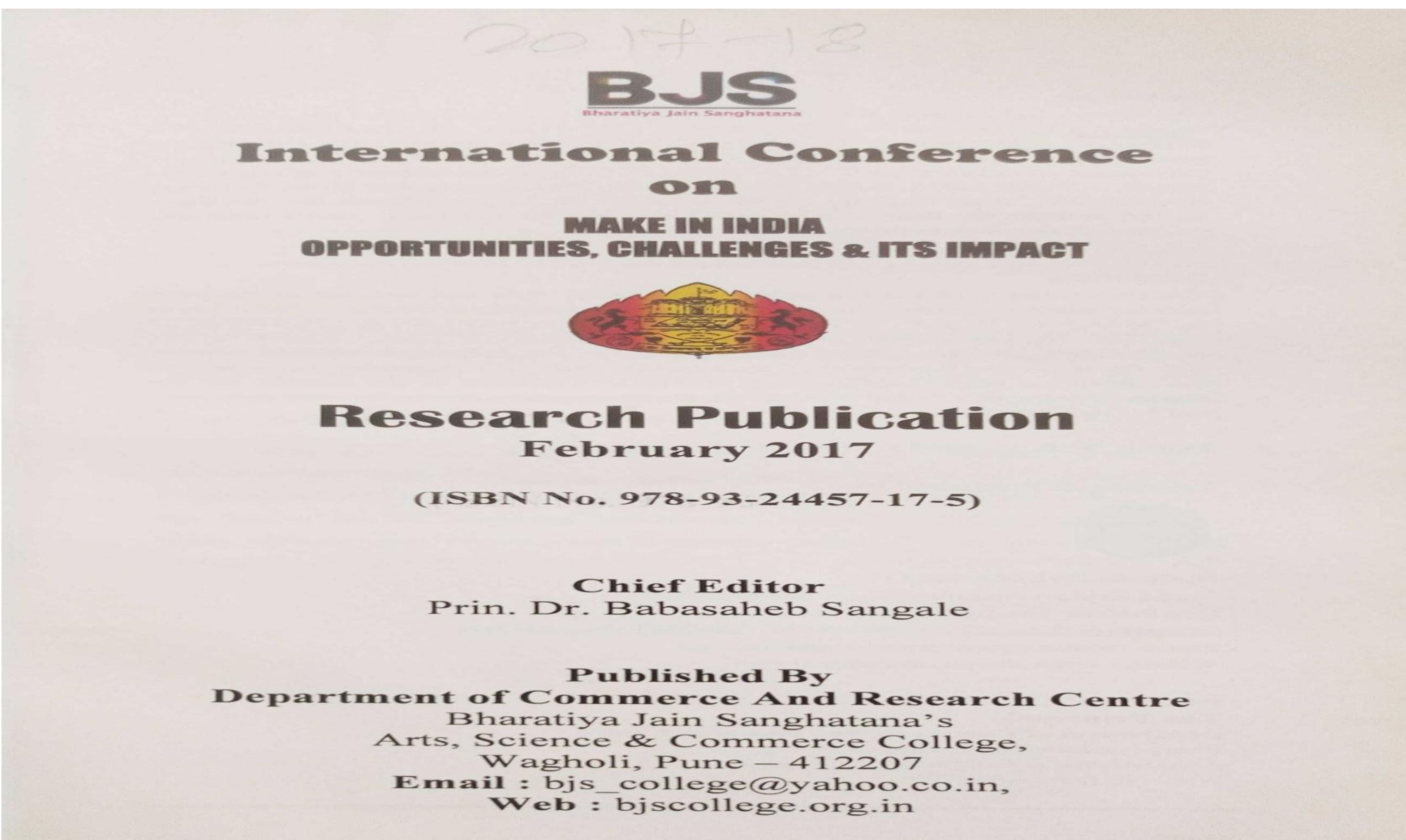

2017-18

BJS
Bharatiya Jain Sanghatana

International Conference on MAKE IN INDIA OPPORTUNITIES, CHALLENGES & ITS IMPACT

Research Publication

February 2017

(ISBN No. 978-93-24457-17-5)

Chief Editor
Prin. Dr. Babasaheb Sangale

Published By
Department of Commerce And Research Centre
Bharatiya Jain Sanghatana's
Arts, Science & Commerce College,
Wagholi, Pune – 412207
Email : bjs_college@yahoo.co.in,
Web : bjscollege.org.in

Vikas Pratishthan's T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

ON

MAKE IN INDIA – OPPORTUNITIES, CHALLENGES & ITS IMPACT

Editorial Board

Prin. Dr. Babasaheb Sangale	:	Chief Editor
Dr. Kishor Desarda	:	Member
Dr. Balwant Landge	:	Member
Prof. Rajabhau Jamdade	:	Member
Dr. Jyoti Thorat	:	Member
Dr. Monika Jain	:	Member
Prof. Nagnnath Mane	:	Member
Prof. Sonam Patwa	:	Member
Prof. Padmakar Ghule	:	Member
Mr. Shashikant Keskar	:	Member

Advisory Board

Dr. N. S. Umrani
Dr. Sanjay Kaptan
Prin. Dr. Sudhakar Jadhavar
Dr. Chandrakant Raval
Prin. Dr. Anil Adsule
Dr. B. V. Sangvikar
Dr. S. V. Kadavekar
Prin. Dr. Ravi Chitnis
Prin. Dr. NitinGhorpade
Dr. Govind Dumbare

Editorial:

The editors and editorial board have great pleasure to place before the readers, the proceeding of 'MAKE IN INDIA OPPORTUNITIES, CHALLENGES & ITS IMPACT'. The research contributions by the participants have enriched the proceeding of the seminar book with the knowledge resources. The timely publication of seminar book has been possible due to the collective efforts of our editors, editorial board and the technical staff. The seminar has diversified areas covered under its ambit giving maximum option for the research scholars. We thank all the authors for their contribution and hope for continued contribution and acadamic interaction in the future from everyone.

Disclaimer

The responsibility of the originality, authenticity, style and contents of Research Papers / Abstracts printed in this Conference Proceeding of National Level Seminar on "MAKE IN INDIA OPPORTUNITIES, CHALLENGES & ITS IMPACT' organized by Department of Commerce and Research Centre Bharatiya Jain Sanghatana's Arts, Science & Commerce College, Wagholi, Pune – 412207 remains with the respective Author (s) of the Paper/Abstract. The organizing committee of the conference need not agree with the views expressed in the articles. All the Papers / Abstracts included in the Conference Proceeding are received through email and are incorporated as such.

ISBN: 978-93-24457-17-5

Printing & Published by:

Success Publications
Radha Krishna Apartment, 535, ShaniwarPeth,
Opp.Prabhat Theatre, Pune - 411030.
Contact - 9422025610, 8390848833, 020-24433374, 24434662
Email- marketing@sharpmultinational.com
Website- www.sharpmultinational.com

For
The Principal,
Department of Commerce and Research Centre
Bharatiya Jain Sanghatana's
Arts, Science & Commerce College,
Wagholi, Pune – 412207

Vikas Pratishthan's

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Editorial:

The editors and editorial board have great pleasure to place before the readers, the proceeding of **'MAKE IN INDIA OPPORTUNITIES, CHALLENGES & ITS IMPACT'**. The research contributions by the participants have enriched the proceeding of the seminar book with the knowledge resources. The timely publication of seminar book has been possible due to the collective efforts of our editors, editorial board and the technical staff. The seminar has diversified areas covered under its ambit giving maximum option for the research scholars. We thank all the authors for their contribution and hope for continued contribution and acadamic interaction in the future from everyone.

Disclaimer

The responsibility of the originality, authenticity, style and contents of Research Papers / Abstracts printed in this Conference Proceeding of National Level Seminar on **"MAKE IN INDIA OPPORTUNITIES, CHALLENGES & ITS IMPACT'** organized by Department of Commerce and Research Centre Bharatiya Jain Sanghatana's Arts, Science & Commerce College, Wagholi, Pune – 412207 remains with the respective Author (s) of the Paper/Abstract. The organizing committee of the conference need not agree with the views expressed in the articles. All the Papers / Abstracts included in the Conference Proceeding are received through email and are incorporated as such.

ISBN: 978-93-24457-17-5

Printing & Published by:

Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, ShaniwarPeth,
Opp.Prabhat Theatre, Pune - 411030.
Contact - 9422025610, 8390848833, 020-24433374, 24434662
Email- marketing@sharpmultinational.com
Website- www.sharpmultinational.com

For
The Principal,
Department of Commerce and Research Centre
Bharatiya Jain Sanghatana's
Arts, Science & Commerce College,
Wagholi, Pune – 412207

Vikas Pratishthan's

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Index

Sr. No.	Name Of Paper	Author Name	Page No
1	Digital Literacy (DI) And Internet Of Everything (Ioe)	Dr. Babasaheb Sangale Dr. Monika Jain	1
2	Industrial Corridor : Boosting Trade And Strengthening Ties	Dr. C. N. Rawal Dr .Kishor S. Desarda	5
3	Making "Make In India": Role Of FDI	Dr. Landge Balwant Bhimrao	13
4	Miraculous Properties Of Lohabhasma Proven By Modern Techniques	Dr. Rupali A. Gulalkari	18
5	E-Commerce- A Way Of Digital Marketing	Mr. Vetal Mohan Sukhadeo	23
6	Role Of Ecommerce In Development Of India	Mrs. Sonam Rahul Patwa	27
7	Contribution Of Fdi In Indian Economy 'To Make In India'	Ku. Archana Ganesh Mohokar	34
8	Food Processing Sector For Make In India	Dr. Rajaram S Pawar Prof.Nagnnath Adinath Mane	39
9	"Foreign Direct Investment"	Prof. Deepa Kachare	47
10	Foreign Direct Investment And Progress In "Retail Sector''	Ku. Soniya Mohan Gorar	56
11	Latesttrends In E-Commerce	Mr. Pratik Balwant Landge	60
12	Role Of Private Foreign Investments In Improving Economy Capacity	Prof. Ghule Padmakar Tukaram Dr. Arvind B. Shelar	66
13	E-Commerce And Its Impact On " Retail Sectors''	Ku. Kanchan Rajesh Rathor	71
14	Challengesand Opportunitiesin E-Marketing	Dr. Magar Jyoti Popat	75
15	Demonetization: Factor That Will Drive Indian Economy	Dr .Kishor S. Desarda	81
16	Foreign Direct Investment For Indians 'First Develop Of India'	Ku. Nayana Jitendra Bhatti	86
17	Erp In The E-Commerce Era	Mrs.Shilpa Dande	91
18	A Case Study Of Urja Dairy Farm At Shirur, In Pune District	Nilesh Narayan Padwal	99
19	Displays Influence Customer To Prefer Roadside Fruit Shop	Mr. Sanjay S. Nevase	103

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

20	Sector-Wise Foreign Direct Investment Inflows Into India	Mr. Amardeep P. Gurme	109
21	Role Of Agro Processing Industries In India Development	Prof. Kapare Kirti Ganesh	115
22	Cloud Computing For E-Commerce – Review Of Aspects And Applications	Mrs. Anita D. Patil, Mr. Vijay B. Patil	120
23	E-Commerce: A Business Review From Indian Context	Prof. Shekhar Jayant Paranjape Prof. Nagnnath Adinath Mane	128
24	Make In India, Opportunities & Challenges With Special Focus On Automotive Industry	Mr. Prasad Soman Dr. Mrs. Padmavatiingole	134
25	Financial Development & Economic Growth Through Make In India	Prof. Avinash Ramkrishna Pawar	138
26	Demonetization Impact On Indian Economy	Prof. Harshali M Deshmukh	142
27	Foreign Direct Investment	Mr. Pravin Dingambar Bondre	148
28	Translation An Opportunity In The Era Of Globalization	Dr.Jagadish Aute	157
29	Analytics For Make In India	Dr.Sanjay Gaikwad	161
30	E- Commerce – Challenges And Its Future Prospects In India	Dr. Swati Dilip Jagtap	163
31	Make In India- With Reference To Indian Automobile Industry	Mrs. Shubhangi V. Bhalekar Dr. R.J.Sabale	168
32	Study Of E-Commerce For Growth Of Business	Prof. Sangeeta Suresh Pathare Prof.Shinde S. B.	173
33	Make In India – Selected Sectors And Investment Opportunities	Mr. Jamdade Rajabhau Narayan	177
34	Make In India – Selected Sectors And Reason To Invest	Mr. Taklikar Vivekanand Shankarrao	184
35	Foreign Direct Investment Scenario In Indian Textile Sector	Prof. Balaji Acharey Prof. Ghule Padmakar Tukaram	188
36	Make In India Opportunities And Challenges	Mr. Manoj Pandkar	194
37	E-Commerce-Challenges And Opportunities In India	Dr. H. M. Jare	197

Vikas Pratishthan's T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Principal
Late T. D. Vikas Pratisthan's
Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

38	**Make In India And Indian Manufacturing Sector**	Dr. Lamture Nagesh Topanna	203
39	**E-Commerce**	Prin. Dr. Vidhate H.G.	210
40	**Infrastructure Development And Economic Growth In India**	Dr. Bhimrao Pandurang More	215
41	**"Reforms In Indian Banking System :- Use Of Technology In Banking**	Prof (Dr). Bhosale Satish Arjun	222
42	**Role Of Indian Banks In Indian Financial System**	Prof. Dr. Sadashiv Laxman Shiragave	232
43	**Role Of Foreign Direct Investment In The Development Of Indian Economy**	Dr. Sadashiv Sitaram Mengal	240
44	**Foreign Direct Investment In India**	Prof. Dr. Satyam Sanap	244
45	**A Study Of Food Processing Industry Under Make In India Program – Opportunities For Maharashtra**	Sujata Deshmukh	251
46	**Make In India: Prospects And Challenges**	Dr. Shrish Nana Gawali	257
47	**Exploring E-Commerce Business**	Prof. S.A. VEER	262
48	**"A Study Of Foreign Direct Investment In India"**	Dr.T.G.Gite	272
49	**Recent Changes In The Regulatory Framework In Nbfc**	Mrs. Bharti Mahesh Arote Dr.E.J.Jagtap	275
50	**Information Technology: Roles, Advantages And Disadvantages**	Dr. M. D. Lawrence	278
51	**A Study Education Development And Skill Development In India**	Mr. Gajanan Ratnaparkhe Ms. Manju Tope	284
52	**Foreign Direct Investment**	Prof. Dr. B.N. Mutkule	294
53	**E-Commerce :Opportunity For Online Book Sellers- A Study On Selected Online Booksellers In India**	Mate Kasturi S.	300

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

54	**" Make In India Opportunities, Challenges & Its Impact"**	Prof. Dr. Ramdas Rasal	305
55	**Make In India Opportunities,Challenges &Its Impact E-Commerce**	Prof. Ajit G Kulkarni	310
56	**Role Of Make In India As Driver Of Growth Inmanufacturing Sector**	K. Uday Kiran	314
57	**Education & Employment Opportunities**	Archana S. Deshmukh	320
58	**Make In India: Opportunities, Challenges & Its Impact**	Aurade Shankar Govind	325
59	**Foreign Direct Investment**	Pof. Dr. Markande Madan Rambhau	329
60	**New Beginning In Indian Financial System**	Prof. Dr.Rita T Deshmukh	334
61	**E- Commerce And Its Impact On Indian Market**	Dr. S. N. Waghule	337
62	**Impacts Of Food Processing Industry On Economic Growth, Fdi And Export Of India**	Dr P N Ladhe	341
63	**Make In India And Msme Growth**	Shelke Ashok Prakash Dr.(Smt) Ingole P.S	350
64	**Industrial Corridor**	Prof . Shinde Gorakshnath Bapurao Dr. Shakh M. L.	355
65	**'Make In India - Scheme For Transforming India'**	Mr. Rajesh Patne	359

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts. Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

ISBN : 978-93-24457-17-5

STUDY OF E-COMMERCE FOR GROWTH OF BUSINESS

Prof. Sangeeta Suresh Pathare
Dept. of Economics
B.J.S. Arts, Science and Commerce College, Wagholi, Pune-412207
Email- smtheurkar@gmail.com
Mobile no. 7350173792/9272766177
Prof.Shinde S. B.
Head Dept. of Economics,
B.J.S. Arts, Science and Commerce CollegeWagholi, Pune – 412207,
Email : shindesubhsh394@gmail.com
Mob.-7709362657

Abstract

E–commerce promises benefits for businesses in developed and developing countries, such as the ability to reach new international markets. However, merely adopting e–commerce will not produce these benefits. Industry structure plays a powerful role in determining success or failure of e–commerce efforts. This paper investigates the growth of business by using technologies such as mobile commerce, electronic funds transfer, supply chain management, Internet marketing, online transaction processing, electronic data interchange (EDI), inventory management systems, and automated data collection systems and Bussiness Model. Modern electronic commerce typically uses the World Wide Web for at least of business model.

Introduction

E-Commerce is a fantastic area of business marketing which is now becoming more popular and is an aspect of our century. All businesses, no matter the size or income, are turning to the internet as a way to communicate to the outer world, and prospective customers. E-Commerce is an asset to all aspiring people and all are welcome to use its facilities and uses. The internet has created more opportunities for new arriving businesses which may not be as big as the large corporate businesses who have already taken advantage of the Internet. E–commerce can be define as the sharing of business information, maintaining business relationships, and conducting business transactions by means of telecommunications networks". According to the Organization for Economic Co–operation and Development (2005),

"Keywords:-E-commerce, mobile commerce, electronic funds transfer, supply chain management, Internet marketing, online transaction processing, electronic data interchange (EDI), and automated data collection systems and Bussiness Model .

Goals and Objectives:

Electronic commerce, commonly known as E-commerce, is trading in products or services using computer networks, such as the Internet. Electronic commerce draws on technologies such as mobile commerce, electronic funds transfer, Internet marketing, online transaction processing, electronic data interchange (EDI), inventory management systems,. Modern electronic commerce typically uses the World Wide Web for at least one part of the transaction's life cycle, although it may also use other technologies such as e-mail.

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

ISBN : 978-93-24457-17-5

The e-Business concept should be based, in part, on goals such as "become a major car seller, bank, or other commercial enterprise", and "to become a competitor to some of the well-known firms in each of these industries." Objectives are more specific and measurable, such as "capture 10% of the market", Whether these goals and objectives are realistic or not, and whether the company is prepared to achieve these goals is addressed in the business plan process for startup firms

The phrase mobile commerce, to mean "the delivery of electronic commerce capabilities directly into the consumer's hand, anywhere, via wireless technology."[1] Many choose to think of Mobile Commerce as meaning "a retail outlet in your customer's pocket."

Electronic funds transfer (EFT) :-is the electronic exchange, transfer of money from one account to another, either within a single financial institution or across multiple institutionsCardholder-initiated transactions, using a payment card such as a credit or debit card

- Direct deposit payment initiated by the payer
- Direct debit payments, sometimes called *electronic checks*, for which a business debits the consumer's bank accounts for payment for goods or services
- Wire transfer via an international banking network such as SWIFT
- Electronic bill payment in online banking, which may be delivered by EFT or paper check

Supply chain management (SCM) :-

SCM is "the systemic, strategic coordination of the traditional business functions and the tactics across these business functions within a particular company and across businesses within the supply chain, for the purposes of improving the long-term performance of the individual companies and the supply chain as a whole." It has also been defined as the "design, planning, execution, control, and monitoring of supply chain activities with the objective of creating net value, building a competitive infrastructure, leveraging worldwide logistics, synchronizing supply with demand and measuring performance globally. Supply Chain Management means coordinating, scheduling and controlling procurement, production, inventories and deliveries of products and services to customers. The SCM is the backbone of Ecommerce, a very critical component of E-commerce. Supply Chain Efficiency

Means having the right product at the right place at the right time, can save money/reduce costs, and can enhance cash utilization.

There are three main flows in SCM, namely:

- The product flow, which includes the movement of goods from a supplier to a customer, as well as any customer returns or service needs;
- The information flow, which involves the transmission of orders and the update of the status of delivery; and
- The finances flow, which consists of credit terms, payment schedules, and consignment and title ownership arrangements.

Online advertising :

Online advertising, also called **online marketing** or **Internet advertising**, is a form of marketing and advertising which uses the Internet to deliver promotional marketing messages to consumers. It includes email marketing, search engine

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

marketing (SEM), social media marketing, many types of display advertising (including web banner advertising), and mobile advertising. Like other advertising media, online advertising frequently involves both a publisher, who integrates advertisements into its online content, and an advertiser, who provides the advertisements to be displayed on the publisher's content. Other potential participants include advertising agencies who help generate and place the ad copy, an ad server which technologically delivers the ad and tracks statistics, and advertising affiliates who do independent promotional work for the advertiser.

Electronic data interchange (EDI):-

EDI is the computer-to-computer exchange of business documents between companies. EDI replaces the faxing and mailing of paper documents.

EDI documents use specific computer record formats that are based on widely accepted standards. However, each company will use the flexibility allowed by the standards in a unique way that fits their business needs. Used in a variety of industries, over 160,000 companies have made the switch to EDI to improve their efficiencies. Many of these companies require all of their partners to also use EDI. A buyer prepares an order in his or her purchasing system and has it approved. Next, the EDI order is translated into an EDI document format called an 850 purchase order.

The 850 purchase order is then securely transmitted to the supplier either via the internet or through a VAN (Value Added Network). The supplier's computer system then processes the order. In the case of CovalentWorks' clients, we provide VAN transportation and our servers provide all of the software and hardware required to process EDI documents. Only internet access and email are needed.

Data security and control are maintained throughout the transmission process using passwords, user identification and encryption. Both the buyer's and the supplier's EDI applications edit and check the documents for accuracy.

Covalent Works makes it easy to send and receive EDI transaction sets. All you need is web access and email. We take care of all the work "behind the scenes" necessary to make transactions flow between you and your customers.

Data collection:-

is the process of gathering and measuring information on variables of interest, in an established systematic fashion that enables one to answer stated research questions, test hypotheses, and evaluate outcomes. The data collection component of research is common to all fields of study including physical and social sciences, humanities, business, etc. While methods vary by discipline, the emphasis on ensuring accurate and honest collection remains the same. The goal for all data collection is to capture quality evidence that then translates to rich data analysis and allows the building of a convincing and credible answer to questions that have been posed. Although an e-Business is often thought of as **e-Commerce**, there are other types of online activities that fall under the definition of **e-Business** that can benefit from this discussion (see **e-Business Basics** for basic concepts and definitions).

E-Business Concept

The *e-business concept* describes the rationale of the business, its goals and vision, and products or offerings from which it will earn revenue. A successful concept is based on a market analysis that identifies customers likely to purchase the product and how much they are willing to pay for it.

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

ISBN : 978-93-24457-17-5

Corporate Strategies

These are known as *corporate strategies* because they establish how the business is intended to function. These strategies can be modified to improve the performance of the business. Environmental strategies, discussed in a following section, describe how the company will address external environmental factors, over which it has no control.

The E-Business Concept and Market Research

The selection and refinement of the business concept should be integrally tied into knowledge of the market it serves. In performing **market research** care must be taken to account for the global reach of the Internet for both customers and competitors. It is also important to remember that markets shift, and can shift rapidly under certain conditions. But most important is to truly understand what the market is, who comprises it, and what do they want.

Conclusion

From the discussions above mobile commerce, electronic funds transfer, supply chain management, Internet marketing, online transaction processing, electronic data interchange (EDI), inventory management systems, and automated data collection systems. India's e-commerce market was worth about $3.8 billion in 2009, it went up to $12.6 billion in 2013. In 2013, the e-retail market was worth US$ 2.3 billion. About 70% of India's e-commerce market is travel related.[5] India has close to 10 million online shoppers and is growing at an estimated 30%[6] CAGR vis-à-vis a global growth rate of 8–10%. Electronics and Apparel are the biggest categories in terms of sales.

India's *retail market* is estimated at $470 billion in 2011 and is expected to grow to $675 Bn by 2016 and $850 Bn by 2020, – estimated CAGR of 7%.. According to Forrester, the e-commerce market in India is set to grow the fastest within the Asia-Pacific Region at a CAGR of over 57% between 2012–16.[9]

On 7 March 2014 e-tailer Flipkart claimed it has hit $1 billion in sales, a feat it has managed to achieve before its own target (2015).[11]

Overall e-commerce market is expected to reach Rs 1,07,800 crores (US$24 billion) by the year 2015 with both online travel and e-tailing contributing equally. Another big segment in e-commerce is mobile/DTH recharge with nearly 1 million transactions daily by operator websites. The Overall Result of e-commerce show the growth of business environment.

References:-

1) http://www.covalentworks.com/edi-transactions.asp
2) http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view
3) http://en.wikipedia.org/wiki/E-commerce_in_India#Market_size_and_growth

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

ICTFOREDUCATION DURINGCOVID-19

Prof.LondheAppaRamchandra

LateT.D.PathareArts,Commerceand sciencesenior college,Chandannagar, Pune

Prof.BansodeDhanashriTanaji

LateT.D.PathareArts,Commerceandscienceseniorcollege,Chandannagar,Pune

Abstract:-

Use of ICT, now a day, has become part and parcel of Education system. After hit of theCOVID, awareness and use of ICT has become very common. Use of ICT helps both Teachers andlearners. It makes the teaching-learning process interesting and more fruitful. The invention of newtechnologies in our daily life made it possible to use ICT in education. Apps like Zoom, Google Meet,andGoogle Classroom can easilybeused bythestudents and teachers forpurposeof Education.

IfweuseICTineffectiveway,beyondallquestions,itwillhelpustoprovidequalityeducationamong the students around the world. In order to make effective teaching-learning process, teachersshouldbetraineddigitally.TheyshouldawarethathowtheycanuseICTeffectivelyinteaching-learningprocess. ICT helps the teachers to present their teaching. Attractively. On the other hand, ICT boostslearner'sknowledgeretention and interestlevel.

Keyword:-

E-learning,ICTtools,COVID-19,ICTInternet,SocialMedia,OnlineFacilities,Onlineplatforms,MobileApps.

Introductionof ICT:-

ICThasbecomemostpopularwordafterthehitofCOVIDin2019,ICTsimplymeansinformationand communication technology. ICT uses various devices as Internet, Cell phones, content, Satellite,Radio,and TV etc.All thesedevices areused to createcontent or dataand sharedata.

Popular technologies used for communication such as radio, television and print media. We caneasily send learn about events and send messages instantly. Today, we all depend mainly on internet forentertainment and some people for information about electronic devices. It is connected to the internet inwhich some technology is used, only through this people can get every information and connect to theworld.

TechnologycomesunderICT:-

ICTisbeingstartedtobeusedwidelyinthefieldofeducationtoday.ICTcanteachstudentsofanyclass online from anywhere so that our students can study online and it is also very useful in academicfield. Due to information and communication tools, there have been many changes in examinationmethods,methodsofanalyzinginformation,henceanewwayisavailableforstudentstogetinformation,to study it. Now students can access information at their convenience, study it in different ways, studydaily life events and thus learn the subject more deeply. The use of computers in addition to traditionaleducation can increase the quality of education. These are some examples of how the use of computershascreated interest in education amongstudents.

ICTcomprisesof thethreecomponents.

(I) Informationandcommunication

(II) InformationTechnology

(III) CommunicationTechnology

Vikas Pratishthan's

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

As far as education is concerned, teacher is considered as vital part of it. A teacher is the one who canestablishafriendlyrelationshipwith thestudents.Nowaday,ICTaremakingepoch-makingChangesinsociety.

ICT can use in various way where it helps both teachers and learn about their respectivesubjects.IneducationICTimproveengagementandknowledgeretention.Technologyprovidesdifferentopportunitiestomakeitmorefun andenjoyable intermsof teachingthe somethingsin differentways.

WhyICT? :-

ICThelpspeoplecommunicatefasterandcheaperthaneverbefore. ICTFact:-ICThasbecomeabasicneedofmodernsociety.BusinessorganizationsuseICTinmanywaystoimprovetheirefficiency.ICT systems are introducing other smart or intelligent functionalities into existing technologies. Moderncommunicationnowcanalsobeusedtoimproveenterpriseadvertisinganddevelopment.Manyproductsandservices relyonICTknowinglyor unknowingly.

PMe-VIDYA:-

PM e-VIDYA known as use of ICT under a comprehensive initiative by the department of schooleducation,ministryofEducation.Theschoolingmodelssawaparadigmchangesduringtheunprecedentedtimes of covid-19.

AboutPMe-VIDYA:-

The dilate of COVID - 19 which led to the nationwide lockdown, has also created a major impacton the education sector while the schools, colleges shut down and the way in which education can beimparted to students without disturbance. Hence, PM e-VIDYA, a unique and comprehensive initiativewaslaunched bythe ministryof Educationin May2020. Oneof theMajor initiatives ofPMe-VIDYAis12 e-VIDYA TV channels based on the line one- class one – channels for class 1 to 12, telecastingeducational content related to the respective class. The 13 e-VIDYA DTH channels are especially usefulforlearners in remoteareas wherestableinternet is not available.

UseofICT:-

In educational field, the standard of education has been raised. Be it school or colleges, students arebenefiting from ICT. When there was no computer, education was limited to books only with the adventof computers education has no boundaries. Now, education has come out of books. If students want tolearnitimmediatelyontheinternetwiththehelpofcomputerandthattooinlesstime.Nomatterhow farstudentsor teachersarefrom each-other,throughvideoconference, with thehelp ofinternet.

Therearesomelevels oftechnologyineducationasfollows:

1) Presentation.
2) Demo
3) Drillandpractice

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

4) Interaction
5) Collaboration.

Needof ICTinEducation:-

1) Properlycommunicate toteachersandtheirstudents.
2) ICTcanbeusedtoestablishpropercommunicationbetweenteacherandstudents.
3) Theteachercanprovideinformationto the studentsimmediatelywiththehelpofICT.
3) ICTplaysmostusefulroleinstudent'seducation.
4) Theteachercan motivatethestudents andmakealearningprocessinterestingbyusing ICTs.
5) Coursesprepared byteachers fromreputed institutesinIndiaareavailableabsolutelyfreeon portal

6) Oneoftheadvantagesofonlineeducationisthatqualityeducationfromqualityteachersavailableinthecitycan bemadeavailable to ourruralchildrenas well.

Objectives:-

1) Toimprovestheirattainmentlevel.
2) TostimulatehigherlevelthinkingandcreativitythroughICT.
3) Tomotivatethestudents forcreativethinkingthroughICT.
4) ToDevelopment oflogicandthinkingabilityin students.
5) ToInstructionalmaterialdevelopment.

ResearchMethod:-

1) Onlinecontentview
2) Focus groupdiscussion withuserofICT
3) Observation/Participantobservation/Interviews

ResearchMethodology:-

Methods,techniques,andoutlineoftheprocedureandemployedinaresearchstudyforthecollection, analysisand interpretation of data.

Methods

1) Onlinelearning/teaching:

Inthepresenttimemanyeducationalinstituteshaveadoptedtheoptionofonlinelearningso asnot to harm the students. Parents and children were confused by the sudden change. But, the studentsslowlypracticedandlikedthismedium.Ifwewereteachingyesterday,andifwecontinuetoteachtoday,wewillrobourchildrenoftheirfuture,JohnDewey,a greateducationalthinkerarerightevenintoday'scorona crisis. It is an enjoyable teaching method that improves the quality of education and exposesstudents to new knowledge beyond bookknowledge. E-learning toolsinclude computers, projects,mobiles,radios, televisions, PUP s, LED Monitors.

2) FocusonGroup Discussion:-

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

During the Covid-19 the focus on group discussion study was to understand the possiblestrength, weakness, opportunities and threats of ICT intervention the group discussion conducted onlineusingzoom,Googlemeet.Ifanyparticipantwantedtodiscuss,astudentraisedhand,thenallother'smicwouldbemuted unless hefinished talkinganother participantlooked for option

3) **Observation:-**

The COVID Pandemic and lockdown compelled the whole system of teaching-learning to change thetraditional method and adopt a new one. The lockdown shifts the focus from traditional teaching to usetechnology in education. Beyond all question, ICT helped learning and teaching the process during thelockdown. As ICT has benefits, on the other hand, it has some drawbacks also. Especially in remote andrural areas where internet network was not strong, the students and teachers faced many problems. Someexperts like Sunder Sarukkai, comments on the limits of the online learning.Sundar Sarukkai, says thatthefocus in learningshould be on useoftechnologyin education.

:-

Dataanalysisinsimplewords,isatechniqueusedtodescribeanddrawconclusionsfromevaluatedata.Itis oneofthemethodwheredataiscollected andorganizeinsuchawaythat researchscholarwillbeable tounderstand it properly.On thebasisof data analysistherearetwotypes of Research.

1) **QualitativeResearch:-**

Qualitativeresearchasitsnamesuggests focusesonthequalitiesofindividualsorindividualsinthestudy.

2) **QuantitativeResearch:-**

As its name quantitative resource focuses on number and numeric reasoning. One can use surveys andmeasurementfor datacollection.

WhyDataAnalysisusedfor:-

Data Analysis is to draw conclusion on specific data. Researchers use these results to drawconclusionontheirstudy.Dataanalysisisrequiredtoallareasofresearch.Asfarasfieldof educationisconcerned, data analysis plays- very vital role not only for teachers but also to know impact of variousfactorsofeducation.

In the study claim that more than 75% people considered that the use of ICT in education hashelped to make the teaching-learning process friendly. It helped the teacher to conduct their lectures andcarryonprocedurewithout disturbances,on theotherhand thestudentalsoweresatisfiedthattheycouldcompletetheir studies.

Oneexampleofacademicachievementinstudents.SodataistakenfromonlineandShodhag

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

angawebsite.

Conclusion:-

Use of ICT in education, now a day has become common Online Teaching is one of the bestways to keep the teachers and students engaged and safe. During the lockdown, ICT helped the teachersandstudentstomaintain socialdistance.Itisthepriorresponsibilityofthe governmenttoprovidefreeofcostinternet servicetoeverystudents, in ordertomotivatethe studentsforonline-learning.

The studies ascertain that use of ICT in education is highly advantages for teachers as well asstudents. The teacher should be trained to use ICTs in education, for the success of ICT in education areteachersand students who can used all thesedevicescomfortably.

To sum up, without doubt use of ICT in education helped to continue teaching learning process duringCOVIDpandemic,otherwiseitright havedisturbed thewhole educationsystem ofthecountry.

References:

1. Digitaltechnologyduringthe COVID-19 pandemic. -[Google Scholar]
2. ViewatOnlineData.(GoogleSearch)
3. http://www.igi-global.com
4. UGCformcommittee toencourageonlinelearning amidlockdown.

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

STUDY OF CUSTOMER SATISFACTION IN THE FIELD OF HOLY-TOURISM SERVICESWITHTHE APPLICATION OFSERVPERFMODEL.

Prof.MoreAnitaBalasaheb

Principalauthor
LateT.D.Pathareseniorcollege,Chandannagar,Pune.
Dr.AshokPawar

Co-author
Smt.HirabenNanavatiInstituteofManagementforWomen’s,Pune

Abstract

Holy tourism attracts thousands of tourists every year from the world. The Holy tourism can lead todevelopment of service zone around them, focused mainly on visitors i.e. pilgrims. When tour does notmeetthetraveler’sexpectationsitdefinitelyaffectstheirsatisfaction.InToday’scompetitiveenvironment only those service sectors could survive which satisfy its customers, because satisfiedcustomersleadstoincreasetheprofit,soonlythosesectorsmaysurvivewhichregularlymodernizetheirquality of service by using new concept and technology. Frequently Pilgrims dissatisfaction leads tofailure which can be caused by service provider. In connection to Holy-tourism the quality of serviceseemstobemoresensitive,intangibleandmostdifficulttoassess.Presentpaperattemptstofindouttherelationbetween thequalityofvarious elements ofSERVPERFmodeland customersatisfaction.

Keywords:Holy-tourism,SERVPERF,pilgrims,customersatisfaction,service.

Introduction

In India each pilgrimage is popular attribute of Indian historic culture. Indian holy tourism is one of theexcellent source for the country development because of many religious tourism places in India. Innineteenth century, Holy- tourism segment of service sector reported highest growth in India. In thepresent era Pilgrims are very conscious of services, which are offered at holy sites. Due the emergenceofinformationtechnologyanddevelopmentofmeansofcommunicationtravelveryfast anditisspeedyto get information of our desire place. Only providing good service quality of service is not enough forcustomers. Other factors such as security and safety, workers’ rights, economic impact, environmentimpactalso behandled properlybythe serviceproviderto creategoodwillin themarket.

Tourism industry is fastest growing sector of business with large number of service provider. Goodquality,goodstaff,niceplace,reasonablepriceandeasilyassessableplace,butyouneedtobridgetogetyourtargetcustomers.Mostoftourismindustryisdirectlyaffectedbyeconomicinstabilitybutthisholy-tourism is less affected by economic factor due to the reason for travelling is very strong, spiritual andplays vital role in their lives that’s why economic factor does not play vital role to stop from visitingholy-sites.

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

The term service is not new for us; it is old as human being. But in present era meaning of service haschanged. In this present era the world service is used as weapon to win over the competitors. In currentscenario,servicebecamevitalpartofourdailylife.Eachpersonconsumesvariouskindsofserviceslikeeducational,banking, transport, postal, medicalandtourism services etc. Customersareveryimportantfactorofanybusiness.Customersarenotonlysourceofrevenue,buttheycanspreadpositiveinfluenceonotherpeopletotryyourservices.Sobyincreasingcustomersatisfactionlevelandensureyourcustomers remainwithyoursbusiness for yearsanddecades tocome. If your customers are highly satisfied, they will try to stay with your business for longer time makingrepeatpurchaseandleadstoincreaseprofit.Ifcustomerisnotsatisfiedwithyourservices,theywill

Likely never return to your business after first purchase, customer's life time value will low, so you willmiss potential revenue opportunities. Therefore customer satisfaction is very important factor in everyfield.
Cronin and Taylor (1992) developed the SERVPERF scale. In this scale service quality is assessedthroughperformanceonly.Thismodelonlymeasuresexperiencenottheexpectationoftherespondents.In this model, the authors only look in to the measurement of quality services and its association withpurchase intension and satisfaction. The authors of model use only the computed difference scores ofperception,becausetheyarguedthattheobservationsaretheonlybetterpredictorofqualityof services.Theauthoralsoexplainedthatperceptionregardingrealservicereceivedisenoughtopredicttheservicequalityof a firm.

Fivedimensionsof servicequality

Determinants	**Example**
Tangibility	Appearanceofphysicalfacilitiesi.e.Equipments' ,writtenmaterial etc.
Reliability	Capabilitytoexecuteservice perfectly
Responsiveness	Enthusiasmtoassistancecustomers
Assurance	Knowledge &courtesyofemployees
Empathy	Payindividual attentionandcaringtocustomers

Tangibility: Tangibility dimension of the model represent the service physically. Tangibility refers tothephysicalfeaturesassociatedwiththeservice.Thephysicalfeaturesrepresentedbyobjectandsubjectlike interior design, modern looking equipment's and appearance of the employees. A service firmshouldprovide imageoftheirserviceto itscustomers to evaluatetheservicequality.

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Reliability: Reliabilitydimensionofthemodelrepresentthereliabilitytowardsservicesprovidedbythefirm.Thisdimensionofthescaleisconsideredasnecessarybecauseitaffectstheperceptionofpilgrimsregarding quality of services. This dimension includes consistency in performance and trustworthiness,execution of service at scheduled time, accuracy in billing and keeping records correctly. These are thefactors bykeepingthem in mind servicepromisesaremet.

Responsiveness: The responsiveness dimension of the model is third key factor that affect perceptionof visitors regarding quality of services. This dimension mainly focuses on the punctuality in dealingwith pilgrim's queries, grievances and difficulties of pilgrims. It contains statements like willingness ofemployeestoprovideservice,timeperiodforvisitorstowaitforassistanceandprovidingquickservicesto visitors.

Assurance: The Assurance dimension in the model has a diverse feature that gives confidence to thepilgrims.Thisdimensioninspiredtrustandconfidenceinvisitors.Assuranceisimportantwhenvisitorsperceived services of high risk about to evaluate the results. The service firm has to build trust andloyaltyamongcontact person and pilgrims

Empathy: This dimension of the model focuses on treatment of visitors as individuals. Every customerisspecialanduniqueanditbecomesnecessaryfortheserviceprovidingfirmstounderstand

Requirementsofcustomer,becauseeachcustomerwishestofeeluniqueandspecialbyserviceprovider.Eachvisitor wants theserviceprovider toprovidepersonal service.

LiteratureReview

Pandharpur is well known pilgrimage town, on the bank of Chandrabhaga River near Solapur city inMaharashtra, India. Pandharpur is also known as Dakshin Kashi.Lakhs of pilgrims from Maharashtraandneighbouring StatesAndhraPradesh,Karnataka,Gujrat,GoaandMadhyaPradesharriveinPandharpuron the occasion ofAshadhi,Kartiki,Maghiand Chaitri Waris.

As the Lord Vitthala, whose chief temple is situate in Pandharpur, is the venerable deity of the entireMaharashtra and particularly of the Warkari Sect, Pandharpur town has a good and reasonably longspiritual and sectarian heritage. Although pilgrims continue to visit Pandharpur throughout the year,thousands of them come to the town on the 11th day of the moon's waxing phase every month.Particularly important for them is the Ashadhi Wari when about 10 to 12 lakh Warkaris flock to thetown. Next in importance is the Kartiki Wari when about 4 to 5 lakh Warkaris make a beeline forPandharpur.All theseWaris bringabout immensesocio-economicchangesin Pandharpurtown.

During the Wari season, with all these pilgrims making a beeline to the temple of the LordPandurang,TheSeaofhumanitythatdescendsdownonthetown givesanimmenseboosttothetown'seconomy. There are large volumes of turnover in terms of trade and commerce as well as immenseopportunitiesoftemporaryemploymentaregeneratedtocatertothefood,shelterandotherneedsoftheWarkaris. The interaction between the Warkaris themselves and with the local

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

residents brings aboutsocio-economic changesin Pandharpurtown.
India hasbeenthe birthplaceof many religionslike Hinduism, Jainism,andBuddhismetc.Thepilgrimage places and various religious centres have to provide facilities and aesthetic requirementswhich not only meets pilgrims spiritual and religious needs but also keep them generating a desire tovisitthedestination timeand again.
Earlier motivation for travelling was just visiting the holy shrines and temples as pilgrimage to
Mecca,KairouaninTunisia,Jerusalem,St.DavidsinWhales,whichdrewalargenumberofpilgrims foroverahundred years (Robinson, 1976). If service providers satisfied their customers their positive word-ofmouth will generate more potential visitors and if they speak negative it will effect on business. Nowmarketers of these places should more conscious overall development of destinations so as to meetchangingneedsof visitors.

ResearchQuestions

1. HowtheservicequalitiesaffectcustomersatisfactionofthecustomersthosewhoareconsumingservicesatPandharpur, Maharashtrastate.
2. Tofindout scopeforimprovement inservicequalities providedatPandharpur,Maharashtra State.

Objectives

1. Tostudycustomersatisfactionofpilgrimswhoarevisitingthe Pandharpur,Maharashtrawiththehelp of SERVPERFModel.
2. Toprovide suggestions forimprovement in theservicequalityat thePandharpur,ResearchMethodology

Theresearchisbasedonempiricalstudyconductedonthepilgrimsvisitingholyshrinesi.e.VitthalMandirin Pandharpur, Maharashtra.

PrimaryData

Theprimarydataiscollectedfrom100pilgrimswhohavevisitedVitthalMndirinPandharpur.Thequestionnairewasdeveloped administeredonlineto thepilgrims from the Maharashtra.

SecondaryData

Papers published related to Holy-tourism taken in to consideration. Some of the books are also taken into consideration, tourism website, PhD thesis also included in study. Books and journals other thanEnglishlanguageareexcluded; Encyclopaediaand magazines are alsoexcluded

SamplingMethod

Simplerandomsamplingmethodwasusedtotargetthepilgrims.

DataAnalysis

DatacollectedbySimplerandomsamplingmethodandpoint5rankingscaletechniqueisusedfordata analysis.ByusingSERVPERFmodelweanalysedthedataonthebasisof5factorsofSERVPERFscale
i.e.Tangibility,Reliability, Responsiveness,AssuranceandEmpathy.

Findings

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Social-demographicanalysis

1. Gender

Male-40% female -60%

2. Age–20to30-10%respondent,Age31to40-20%respondent,Age41to50-30%respondent,Age51to60-20%respondent,Age61 and above-20%respondent
3. ItwasfoundthatthepilgrimsvisitingtheholyshrinesinPandharpurfoundthatthephysicalfacilityand othertangiblefacilitieswereverysatisfied05%,45%.Satisfied,40% notsatisfiedand remaining10%areHighlydissatisfied.
4. Thereliabilityof servicesand capabilityto executeservices at thePandharpur wereratedas40 %
5. Theassistanceprovidedtothecustomerduringthevisitwasrated35%the knowledgeandsympathyofserviceproviders towards thepilgrims duringthestayis 40%
6. 40%.people said that they were given individual attention remaining 60% pilgrims said they did notreceiveanyindividual attention.

Scopeforimprovementin service

There is scope for improvement as far as responsiveness and empathy is considered at the holy shrine,thepilgrims shall beaddressedat allpointsin thejourneywithproactivesteps withtechnologyenabledsolutions as e ticket facility. This will avoid confusion in the minds of pilgrim and waste of time andenergyas manypilgrimsvisitingthe shrine areelderly

ManyWarkariesbathintoChandrabhagaRiver,alsowashtheirclothesatthebankofriver.Becauseo flack of sufficient latrines and toilets, the Warkaris defecate and urinate on the sandy banks of the river;allthisexcreta directly flowsintothe rivercontaminating it.If wefocusedonhow toincreaseaccommodation, amenities, parking facilities and various different required services to pilgrims if weimproved and developed the service sectors at Pandharpur definitely economic source of pandharpurwillincreaseandenvironmentalpollution will decreasebyprovidingbest services.

Conclusion

From the above discussion, it can be concluded that before 1980,the word service Quality was not somuchimportantforcustomers,because,before1980serviceswerepurchasedandsoldwithoutco nsidering quality of services. But after 1980,due to globalization, Holy tourism sector brought manychanges like advancement of technology many changes have been witnessed in Indian Holy-tourismoperations, so in order to meet customer expectation regarding quality of services the service providersneed to put lot of efforts to make pilgrims happy. It is further recommended that this sector may adopttheservicequalityscalei.e.SERVPERFdevelopedbyresearcherasstandardscaleofmeasurin g

Customersatisfaction.Thisstudyalsoconcludedthatservicequalityismostimportantfactortoincrea secustomersatisfaction.

References

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

1. Pershuraman,A,Zeithaml,V.A.andBerry,L.L(1988),SERQUAL:amultipleitemscaleformeasuringconsumerperception ofservicequality”journalofretailingVol64 No1pp.12-40
2. JeevaM(2017)PilgrimageTourismcentresinTamilnadustudy.
3. NavaleA,M(1996) PandharpurAstudyin pilgrimagetourism.
4. InternationaljournalofmanagementVol.6,Issue10,Oct2015pp-171-178.
5. Dr.V.BalajiandS.Venkatesan.AstudyonreligiousTourismServicequalityinNavagrahatemple,ErstwhileTanjore District,(IJM),6(10),2015,pp171-178.

IMPACT OFRISMONINDIANECONOMY”

Prof.SalveSarikaKantilal , L.T.D.PathareCollege,

MailId–sarika2020@yahoo.com

Abstract: ThetourismIndustryofIndia iseconomicallyimportant andgrowsrapidly. Theworld Travel and Tourism Council calculated that tourism generated INR 6.4 trillion or 6.6% of the nation’s GDP in 2012. It supported 39.5 million Jobs, 7.7% of its total employment. The sector annual rate of 7.9% from 2013 to 2023. Countries with the fastest growing India has a large medicalTourismsector which is expected to grow at an estimated rateof 30% annuallyto reach about 95 billion by 2015. This paper discusses how India is emerging as a popular Tourist destination in the world, driven by the Focus innovation and creating value for tourists. It aimed change the attitude and behavior towards Foreign tourists by stressing on the aspect that a guest has been held in high esteem in India since ancient times.

❖ INTRODUCTION:

Tourism has become the world's largest industry, generating wealth and employment, opening the minds ofbothvisitors and the visited to different ways oflife. India has strong signs of becoming one of the emerging giants in world tourism. The most imperative factors for successful tourism development include product enhancement, marketing, regulations andhuman resource development. India’s tourism is one of the flourishing sectors in terms of its scope. Tourism in India is growing continuously to generate employment and earn large amount of foreign exchange in order to stabilise the country’s economic and social development. It also helps in preserving and sustaining the diversity of the India's natural and cultural environments. We should develop tourism industry with

Vikas Pratishthan's Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

government supports, new initiations, actions andplans to influence foreigners to sustain our position strongly. This paper explains the impact of tourism in Indian economy.

Todaytourism is the largest service industry in India, with a contribution of6.23% to the national GDP and providing 8.78% of the totalemployment. India witnesses more than 5 million annual foreign tourist arrivals and 562 million domestic tourism visits. The tourism industry in India generated about US$100 billion in 2008 and that is expected to increase to US$275.5 billion by 2018 ata 9.4% annual growth rate. The Ministry of Tourism is the nodal agency for thedevelopmentandpromotionoftourismin India andmaintainsthe **"Incredible India"** campaign.

According to World Travel and TourismCouncil, India will be a tourism hotspot from 2009-2018, having the highest 10-year growth potential. As per the Travel and Tourism Competitiveness Report 2009 by the World Economic Forum, India is ranked 11th in the Asia Pacific region and 62nd overall, moving up three places on the list of the world's attractive destinations. It is ranked the 14thbest tourist destination for its naturalresources and 24th for its culturalresources,withmanyWorldHeritageSites,bothnaturalandcultural,richfauna,and strongcreative industriesinthecountry.Indiaalso bagged37thrank foritsairtransport network. The India travel and tourism industry ranked 5th in the long-term (10-year) growth and is expected to be the second largest employer in the world by 2019. The 2010 Commonwealth Games in Delhi are expected to significantly boost tourism in India further.

Moreover, India hasbeen ranked the "bestcountry brandfor value-for-money"in the Country Brand Index (CBI) survey conducted by Future Brand, a leading global brand consultancy. India also claimed the second place in CBI's "best country brand for history", as wellas appears among the top 5 in the best country brand for authenticityand art & culture, and the fourthbest new countryfor business. India made it tothe list of"rising stars"orthe countries that are likelyto become major tourist destinations inthe next five years, led bythe United Arab Emirates, China, and Vietnam.

- **ObjectivesoftheStudy:**

1. Tounderstandtheopportunitiesintourism industry

2.To know the Positive impacts of Tourism in India

3.ToknowtheNegativeimpactsofTourismin India

- RESEARCHMETHODOLOGY:

The entire study secondary data are collected from various Research Papers, Journals, & Publications, websites and many others. Books have also been referred for

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

theoretical information on the topic as required.

❖ OpportunitiesinTourismindustry:

India’s size and massive natural, geographic, cultural andartistic diversity offers enormous opportunitiesforthetravelandtourismindustry.Thepromotionandaggressivemarketing measures undertaken bythe government is expected to aid influxoftourists. The industrywould alsobenefitfromintroductionofnewformsoftourismanddevelopment.Medicaltourismin India has gained considerable popularityin recent years. India has a major cost advantage inthis field compared with other countries.In addition to cost advantages,Indian healthcareindustry offers state-of-the art equipment; technologicaladvancement qualified and experienced medical personnel and a blend of modern and traditional medicines. Thus, medical tourism has immense potential in India. Opportunities also exist in ecotourism, adventure tourism, and cruise tourism. Eco-tourismisincreasingin popularity,evidentin the developmentof eco-friendlyhotels and tourpackages. Withincreasingenvironmentawarenessandconsciousnessamongtouristsand giveneffortsundertakenbythegovernmentandprivateplayers,theecotourismsegmentis expectedtorecordhandsomegrowthinthecomingyears.Indiaholdsimmensepotentialin Adventure and cruise tourism. India’s greatest adventure tourism assets are Himalayas and its mighty rivers. The peak period for adventure tourism is the “lean period” of cultural tourism. Development of adventure tourism can make India a round-the-year tourist destination. The cruise industry is one ofthe most promising industries in India. However, strong efforts need to be made to develop this in dustry. Other forms of tourism such as agri tourism, pilgrimage tourism, heritage tourism, and MICE tourism also hold enormous potential.

❖ Foreigntouristarrivalsandforeignexchangeearnings:

ForeigntouristarrivalsinIndia(2015–2018)

Year	Arrivals (Millions)	% change
2015	8.03	4.5
2016	8.80	9.7
[illegible]	[illegible]	[illegible]

Year	Earnings million)	% change	Earnings (crores)	% (US$ change
2015	21,071	4.1	135,193	8.8
2016	22,923	9.1	154,146	14.3

(Source-“IndiaTourismstatisticsataGlance)

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

❖ **Foreigntouristarrivalsbysourcecountry:**

Sourcecountriesforforeign touristarrivalsinIndiain 2018

Rank	Country	Number	Sharein%
1	Bangladesh	2,256,675	21.37
2	UnitedStates	1,456,678	13.80
3	United Kingdom		
4	SriLanka	1,029,758	9.75
5	Canada		
6	Australia	353,684	3.35
7	Malaysia	351,040	3.32
8	China		
9	Germany	346,486	3.28
10	Russia	319,172	3.02
	Total of top 10		
	Othercountries	281,768	2.67

(Source-“IndiaTourismstatisticsataGlance)

❖ IMPACTOFTOURISMONECONOMY:

POSITIVEIMPACTS:

1. GeneratingIncomeand Employment:

Tourism in India has emerged as an instrument of income, employment generation, poverty alleviation and sustainable human development. It contributes 6.23% to the nationalGDP and 8.78% ofthe total employment in India. Almost 20 million people are now working in the India's tourism industry.

2. SourceofForeignExchangeEarnings:

Tourism is an important source of foreign exchange earnings in India. This hasfavorable impact on the balance of payment of the country. The tourism industry in India generated about US $100billion in2008 and that is expectedto increase to US $275.5billion by 2018 at a 9.4% annual growth rate.

3. DevelopingInfrastructure:

Tourism tends to encourage the development of multiple-use infrastructure that benefits the host community, including various means of transports, health care facilities, and sports centers, in addition to the hotels and high-end restaurants that cater to foreign visitors. The development of infrastructure has in turn induced the development of other directly productive activities.

4. PreservationofNationalHeritageandEnvironment:

Tourism helps preserve several places which are of historical importance by declaring them as heritage sites. For instance, the Taj Mahal, the Qutab Minar, Ajanta and Ellora temples,etc, would have been decayed and destroyed had it not been for the efforts taken by Tourism Department to preserve them. Likewise, tourism also helps in conserving the natural habitats of many endangered species.

5. PromotingPeaceandStability:

Tourism industry can also help promote peace and stability in developing country like India by providing jobs, generating income & diversifying the economy.

6. TheMultiplierEffect:

The flow of moneygenerated bytourist spending multiplies as it passes through various sections of the economy.

7. RegionalDevelopment:

The underdeveloped regions of the country can greatly benefit from tourismdevelopment. Many of the economically backward regions contain areas of high scenic beauty and cultural attractions.

8. EconomicValueofCulturalResources:

Tourism provides monetary incentives for the development of many local crafts and culture, thus it has an effect onthe income of the local artisans and artists.

9. PromotionofInternationalUnderstanding:

Tourism can also become an effective tool to develop a better understanding and interaction amongst people of different countries.

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

NEGATIVEIMPACTS:

1. UndesirableSocialandCulturalChange:

Tourism sometimes led to the destruction of the social fabric of a community, the more tourists coming into a place, the more the perceived risk ofthat place losing its identity.

2. IncreaseTensionandHostility:

Tourism can increase tension, hostility, and suspicion between the tourists and the local communitieswhenthere is no respect and understanding for eachother'sculture and wayoflife.

3. CreatingaSenseofAntipathy:

Tourismbrought little benefit tothe localcommunity. In most all inclusive package tours more than 80% oftravelers' fees go to the airlines, hotels and other internationalcompanies, not to local businessmen and workers.

4. AdverseEffectsonEnvironmentandEcology:

One of the most important adverse effects of tourism on the environment is increased pressure on the carrying capacity of the ecosystem in each tourist locality.

5. ImportLeakage:

Thiscommonlyoccurswhentouristsdemand standardsofequipment,food, Drinks,andother productsthatthehostcountrycannotsupply, especiallydevelopingcountries.

6. SeasonalCharacterofJob:

The job opportunities related to tourism industry are seasonal in nature as they are available only during the tourist season.

7. IncreaseinPrices:

Increasingdemand forbasicservicesandgoodsfromtouristswilloften causeprice hikesthat negatively affect local residents whose income does not increase proportionately.

❖ CONCLUSION:

Tourism is a major driver of economic growth globally. India's tourism industry is experiencing a strong period ofgrowth, driven by the burgeoning Indian middle class, growth in high spending foreign tourist and coordinated government campaigns to promote ' incredible India'. For a developing country like India which is on the path of modern economic growth throughstructuraltransformationoftheeconomy,tourismistherightvehicle. Withitsforward

and backward linkages with a host of sectors like transport, hospitality, education, health, banking etc. India is allset to reap fullpotentialofthis vibrant sector. Tourismsector is not only a major contributor to the growth of the economy but a generator of employments opportunities as well. Various initiative have also been taken by the Tourism Ministry of India, the tourism minister's of various states and

Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14 Vikas Pratishthan's

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

the private players to transform India into a lucrative tourist destination in the world. Let us hope that Indian tourism will have massive impact and will be a global leader by the year 2020.

❖ REFERENCES:

1. Auroubindo Ganesh and Dr. Madhavi, C. 2007. Jan-June, “Impact of Tourism on Indian Economy- ASnapshot”JournalofContemporaryResearch inManagement, Volume-1, No.1,2 PP. 235-240.
2. Honey,MarthaandGilpin,Raymond,SpecialReport,2009,“TourismintheDeveloping World-PromotingPeaceandReducingPoverty.”
3. MarketResearchDivision,Ministryoftourism,GOI,2009“TourismStatistics2008”
4. AuroubindoGaneshandDr.Madhavi,C.2007.Jan-June,“ImpactofTourismonIndian Economy-ASnapshot”
5. TourismIndustry-ASpecialFocusonIndia,“Economy Watch”dated 29 June2010.
6. Willms,J.2007.TheFutureTrendsinTourism-GlobalPerspectives,aclubofAmsterdam conference.
7. MinistryofTourismretrived24Jan2020.
8. IndiaTourismstatisticsataGlance.

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

"IMPACT OF DEMONETIZATION ON INDIAN ECONOMY"

Prof. Salve Sarika Kantilal

L.T.D.Pathare Arts,Commerce & Science College,

Chandannagar, Pune-14

INTRODUCTION:

Demonetization means discontinuity of particular currency from circulation & replacing it with a new currency.The currency has been demonetized thrice in India.The first demonetization was on 12th Jan,1946, second on 16th Jan 1978 & the 8 Nov,2016 it was the third time when demonetization was announced in India by our honorable Prime Minister Shri Narendra Modi ji through which rs 500 & 1000 rs notes were scrapped from the economy.The objectives that were told by the government were four fold to curb corruption, counterfeiting the fake currency to stop the use of high denomination notes for terrorist activities and to prevent the accumulation of black money generated by income that has not been declared to tax authorities. (Economic survey V.1,2016-17)

OBJECTIVE OF THE STUDY:

The main objective of the study is to indentify the Impact of demonetization adopted in 2016 on Indian economy.

- **RESEARCH METHODOLOGY:**

The entire study secondary data are collected from various Research Papers, Journals, & Publications, websites and many others. Books have also been referred for theoretical information on the topic as required.

- **IMPACT OF DEMONETIZATION ON INDIAN ECONOMY -**

1. Effect on banks:

Although liquidity of banks will increase as deposits will increase in the short term which may result in more lending and reduction in rates.

2. Effect on Consumption:

Decrease in money supply as a result of demonetization is also having an impact on production and consumption. Due to decrease in money supply production decreases and it affect the consumption negatively.

Vikas Pratishthan's L.T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

3. Fall in the Prices:

Prices for different goods will fall with demonetization of currency. The prices of consumer goods and the prices of real estate sector are expected to fall.

4. Liquidity crisis:

Demonetization gave rise to liquidity problem as people found it difficult to get sufficient amount of cash to fulfil their basic needs. Marginal section of the society mainly depends on cash to meet their daily transactions. Out of total currency in circulation 500 rupee notes constituted nearly 49% in terms of value. More the time is required to resupply Rs 500 notes, the more will be will be the duration of the liquidity crisis.

5. Decrease in GDP:

Withdrawal of highest currency notes reduces the growth rate of the economy. Demonetization reduces consumption pattern, income, investment etc. This may bring a slowdown in India's growth rate as the liquidity crisis itself may last three-four months.

6. Agriculture:

There are various factors impacting agriculture such as sale, distribution, marketing and transport, such factors are dominantly cash-dependent. Further, demonetization disrupted the supply chains, this sector has severely been impacted by huge wastage of perishables. The small farmers selling their products on daily basis to the wholesale centres, mandis and to the consumers have also been impacted by demonetization.

7. Automobiles:

Demonetisation has also affected automobile industry The major decline in demand has been seen in two-wheelers business as compared to four wheelers/luxury cars because buyers prefer to pay in cash for buying a two-wheeler. The used car industry is another segment affected by a demonetisation where in sudden decrease in sales has been reported by several dealers. In this industry, payments are not regulated.

8. Real estate and Property:

This sector would be one of the most affected sectors by note ban. Demonetization has finished the businesses of the majority of the builders as a major portion of their transaction depends on cash rather than based on banks transfer or cheque transactions. As other sectors, marginal builders are adversely impacted reason being the high involvement of cash component in payment in this sector. Unorganised builders have been most affected. Builders will face a cash crunch due to the unexpected drop in sales, in order to attract buyers; builders are required to introduce lucrative offers & other benefits. Demonetisation will have a direct impact on resale and land segment as cash plays a major role in these transactions. Most of the accounted cash have been pulled out by demonetisation from the system.

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

9. Impact on Gold:

Demonitization of currency is making the investors go gold instead of consumption motives they are routing black money via gold purchases. This has escalated the demand for gold in economy.

10. Retail:

The cash crunch is leading to low consumer demand for the products. This ultimately leads to decline in their sales volume. Since cash is the favorable mode of payment in buying daily needs which in turn result in the number of cash transactions. The impact of demonetization on small and the unorganized traders is higher than the organized sector.

11. Labor-intensive sectors:

In order to pay daily wage labourers huge amount of cash is required, they have faced problems buying their routine stuff. Limitations on the withdrawal amount from the bank is affecting the weekly payment to contract personnel in mining, textile and leather industries. Additionally, daily requirements of the factory owners are being affected by the restrictions on cash withdrawal. This is adversely impacting the procurement and production in this sector. However, the situation will improve once the cash flow becomes normal.

12. Luxury items:

Demonetization will have a drastic impact on this sector. Majority of the people spend their unaccounted money on luxuries. After the note ban, luxury segments and allied business like clothing, electronics, and luxury car will have a huge setback.

13. Black money:

One of the main reasons behind demonetization move was to curb black money but only a small portion of the black money is actually stored in the form of cash. Most of the black money is kept in the form of land, gold and buildings etc. Hence the amount of unaccounted money deposited with the banks is only up to the amount of cash deposited. Countrywide awareness is created among the people to fight against black money

❖ CONCLUSION :

The present study shows the impact of Demonetization on Indian economy's different sectors. GDP of Country slightly decreases as compare with the previous year but we cannot say it will be same in future also. This intervention is a one-time draining of this current stock of black money but unless the root causes of corruption are removed, corruption will continue. Demonetization in Indian economy is having negative impact on the different sectors of the economy. Majority of the negative effect are short run effects. All these effects are solved when the new currency notes are widely circulated in the economy. On the other hand people are facing some problems in the exchange of currency notes. Even though people are facing such a problem people are ready to bear these problems for its positive effect on the economy. If

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandan Nagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Government successfully clears all the problems, drawbacks associated with the demonetization, this demonetization will become the successful economic revolution in India and we can expect a better tomorrow with corruption free India.

❖ REFERENCES:

1. Muthulakshmi, E.K. (2017). Impacts of Demonetisation on Indian Economy- Issues & Challenges. Journal of Humanities and Social Science. 34-38.
2. Abhani, D. K. (2017). A Study On Impact of Demonetization Over The Banking Sectorwith Reference To Veraval City. International Journal of Marketing & Financial Management. 5(3). 21-26.
3. Gazette notification no 2652 dated november 08, 2016
4. The Economic Times, issues from 8th November 2016 to 15th December, 2016.
5. Shanbhogue, G. Kumar, A. P., Bhat, S. & Shettigar, C. (2016). A Study On Demonetization of 500 And 1000 Rupee Notes & Its Impact On the Various Sectors and Economy. International Journal of Research in Economics and Social Sciences.6(12). 274-284.

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Critical Review of the Suitability of the existing SERVPERF Model with reference to the Pandharpur Pilgrimage.

Prof. More Anita Balasaheb[1]
anitagore1984@gmail.com
Late T.D. Pathare SeniorCollege,
Chandannagar, Pune.

Dr. Ashok Pawar[2]
ashok.p@hnimr.edu.in
Smt.Hiraben Nanavati Institute of
Management for Women's, Pune.

Abstract

In Pandharpur, Maharashtra, Ashadhi Wari attracts 10-12 lakh pilgrims, Kartiki Wari attracts around 5 lakh pilgrims, while Maghi and Chaitri Waris attract about 2.5 lakh pilgrims. These Warkaris are almost entirely dependent on the local people for meeting their every need - from transport, lodging and boarding, light snacks, Puja materials, religious artifacts, pictures of Lord Vitthala, bangles for female devotees, toys for children, and many other things. This will generate turnovers of crores of rupees and create temporary employment opportunities for the local area people. This economic change in Pandharpur is a significant factorin providing various services to pilgrims, and we can improve the service performance with the help of the SERVPERF Scale. This will increase customer satisfaction and profit and dissolve the pilgrim's problems. Hence the aim of the research paper is to study the Literature review of SERVPERF model with reference to the Pandharpur pilgrimage.

Keywords- Pilgrims, SERVPERF, customer satisfaction, service performance.

Introduction

Religious tourism is where people travel individually or in groups for pilgrimage or spiritual benefit or to attain salvation or *moksha*. It is also called Faith Tourism. It is a journey undertaken for worship and to respect a site of special religious significance. People visit places like the places of birth or death of creators or saints, or to the places of their spiritual awakening, or to locations where miracles were performed or witnessed, localities where a deity is said to living or have performed the penance, or any site that is seen to have special spiritual powers.

In Maharashtra and particularly as regards the Lord Vitthala,Pandharpur, this journey from the devotee's residence to Pandharpur and back is popularly known as g 'wari,' and the devotees that undertake it are known as 'warkaris.'

With the increased number ofWarkaris, the demandsfor various Wari commodities and materials have increased, and a distinct Wari market has taken shape at Pandharpur. In recent

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

times, besides the regular elderly Warkaris, the youth are also participating in the Wari, and the local markets are trying to fulfill their needs. The growing number of warkaris has created problems regarding residential accommodation, water supply, public cleanliness, health, etc. Earlier, nearly all the warkaris could have been contained in the temporary tents erected on the banks of the river Chandrabhaga (Bheema). Still,these banks have been proving inadequate to accommodate them in recent years. Hence, many of them put up their tents surrounding Lord Vitthala's temple and the bye-lanes in the suburbs. It means that the scope ofthe Wari is expanding year after year, and along with it, the demands for the various Wari commodities and supplies required by the Warkaris are also growing. This is the changing face of the Wari phenomenon at Pandharpur. It means an increasing number of visiting pilgrims, so there are many issues regarding services like accommodation, food, etc.These services can be improved with the help of the SERVPERF model. Hence, a new SERVPERF model for Pandharpur Pilgrimage is needed.

Objectives

1) To study the dimension of the SERVPERF model
2) To study the suitability of the SERVPERF model with reference to the Pandharpur Pilgrimage

Literature Review

According to Baad and Dhirajkumar, changes and effects of wari on various factors in 5 parts, i.e., Impact of wari on turnover and demand of service, Income and Employment generation, local area employment generation, temporary and permanent employment generation during the wari period.(Economics of wari yatra acase study Pandharpur Baad,Dhirajkumar R 2007)

The religious tourism Industry in India must be explored to its full potential. This sector will give new opportunities and provide a large number of employment in thecountry. Religious tourism shall support the business concern and help develop the local market.Spiritual
tourism would lead to revenue generation and a escalation in the standard of living for the natives. It shall also inflowgrowth of the infrastructure of the locality, such as road and railconnectivity, electricity, drinking water, etc. (Online International Interdisciplinary Research Journal, Volume-VI, Issue-III, May-June 2016 IssueG. Syamala, Shivam Kakoti,)

The Pandharpur town has no swimming tanks or stadium, and there is a lack of amenities like a market,playground,parking, etc. Besides this,tourism development has also given rise to many problems like social and environmental pertaining to pollution, swage, hygiene facilities, and the important one is the slum problem, etc. To minimize the above

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

disadvantages and increase the economic benefits of tourism, the study of tourism issues is needed for proper planning and suggestions.(V.L.Jawan and B.S.Naiknawarel J R S S I S,Vol V(1) Jan 2017)

Torres Fragoso (12 August 2017 www.sciencedirect.com) evaluates the quality of services provided by important banks that operate in Mexico with the application of the SERVPERF model; he focused on five dimensions of the SERVPERF model, which assesses the perception of the clients based on five criteria: reliability, responsiveness, safety, empathy, and tangible elements.

A.M.Navale (Pandharpur -A study in pilgrimage tourism)the study deals with Pandharpur as a pilgrimage center. Pandharpur has been a town of religious importance since long back (516 A.D.). Every year, at the time of Ashadhi Ekadashi, the Palkhi processions, from different places of Maharashtra carry the padukas of various saints to Pandharpur. This tradition has been continued with the same fidelity. Allthese Palkhis assembled at Wakhari (village), but there are no sufficient facilities for pilgrims. Therefore, it is suggested that the temporary provision of sanitation blocks, drinking water, shelters, food facilities, and light arrangements should be made at Wakhari. The Pandharpur Devasthan Committee, with the help of the Pandharpur Municipal Council, may take the lead.

The Government of Maharashtra should provide financial assistance and other help from various government departments. The Palkhi procession of Saint Pandharpur is now facing many problems due to the constant rush of people during the fair periods. Itcreates physical, economic, and socio-cultural impacts on the host population. Physical effects like overcrowding, congestion, noise and air pollution, river water pollution strain on public utility services, road conditions, etc., burden the destination. The socio-cultural impacts like the spread of epidemic diseases, crime, gambling, vandalism, prostitution, commercialization of traditions, etc., have created negative attitudes towards pilgrimage in residents' minds. Various benefits to the residents, such as employment generation, increasing opportunity for shopping business, demand for female labors, rental houses as a source of income, etc., are received. These impacts are measured here by the Likert Scale (page262). The effect is assessed by selecting sixteen indicators.

Leena Kakkar and Sapna focus on the impact of tourism on the Indianeconomy. They mainly focus on how India is emerging as a global tourist center because of innovation and creating value for tourists. Theimpact of travel and tourism to the country's GDPwill grow as time passes, from 4.5% in 2011 to 4.9% in 2021.Simultaneously the contribution of travel and tourism towards employment will increase from 7.5%in 2011 to 8.17% by 2021.(Leena Kakkar and Sapna 2012).

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Suvidha Khanna and Nidhi Pathania (2014) focused on the influence of tourists' demographics
on their travel motivation and choices. Also, they tried to find out the relationship between travel motivation and the choice of their destination. After analysis, they found no difference in the pilgrims' motivationbased on gender. There is a positive correlationbetween travel motivation and travel pilgrimage destination choices of the tourists visiting.

S. Vijayanand (2015) focuses on the different issues and challenges of pilgrimage tourism, its importance, socioeconomic scope, communications issues present at the pilgrimage location ofTanjur. He suggests certain things like advertising pilgrimage tourism. The aim is to increasethe benefits of pilgrimage touriststo Tanjur's people in terms of foreign exchange, employmentgeneration, income, and government revenue. There is a need for widespread group efforts forpolicy making and encouraging pilgrimage tourism.Pilgrimage tourism provides factors acknowledged in the research, shows the need for overall group effort involving the public area, which is responsible for policy and encouragement of the pilgrimage site, which manages most of the tourism sector which provides the supporting amenities this underlines the significance of networking in the future growth of pilgrimage tourism. In developing new products and new markets, the pilgrimage tourism attractions of the area should think more critically about the pilgrimage tourism essentials of existing demand and in particular the expansion of new products of promising niches such as pilgrimage tourism.(S. Vijayanand 2015)

Ramgopal Manpreet Singh Sushil Kalrasuggests that religious tourism is converting into mass tourism. It needs to be changed intoSustainable tourism to save natural resources. The bright side of this tourism is also creating economic growth and employment generation. People are becoming entrepreneurs and developing new business start-ups in different religious destinations. Religioustourism is one of the great forms of tourism, and if handled wisely, it gives a lot of opportunities for the future. In this competitive environment, this industry has always been looking for new customer segments and ways of improving competitiveness. Religious tourism requires a whole and independent area of research to access the customers' requirements and satisfy the spiritual needs in the accommodation industry. It can be taken into consideration in the marketing process as well. (Vol. 10, Issue 40, October-December, 2020 Ramgopal Manpreet Singh Sushil Kalra)

Various Modelshavebeendevelopedtoassessthedeterminantsofservicequality.TheworksofPara-suramin,The contributions of Zeithaml and Berry (1985, 1988, 1991, and 1994) have led to the formulation of a service quality model known as SERVQUAL. This model involves

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

comparing customers' expectations and perceptions of a specific service. Since its introduction by Parasuraman, Zeithaml, and Berry (1988), the SERVQUAL instrument has been widely utilized, expanded, and refined by numerous researchers in various sectors of the service industry. These researchers include Avkiran (1994), Babakus and Boller (1992), Buttle (1996), Cronin and Taylor (1994), Fick and Ritchie (1991), Newman (2001), and Smith (1995).The role of expectations and their inclusion in theSERVQUAL measuring instrument is a cause of significantconcern.

To a certain extent, in SERVQUAL, there is anintersection between the technical and functional dimensions. Furthermore, using a perception scale isacceptable by the energetic character of the Indian client'sexpectations and by the more significant effort required by therespondents to complete two questionnaires, one beforeusingtheservices(i.e.,expectations)andanotherpost-experiencing (i.e., perceptions). That would markedlyreduce the number of respondents willing to respondto their genuine feedback in the study.The SERVPERFscale is superior not only as the scale is efficient in capturing the customer's perceived service quality but also more effective in reducing thenumberofitemstobemeasuredbyhalf,viz.22items,incontrast to SERVQUAL's 44 items(Hartline and Ferrell,1996; Babakus and Boller, 1992; Bolton and Drew,1991). ByMohd.Adil,Dr.OdaiFalahMohammadAlGhaswyneh)

Pribanus Wantara and S. Anugrahini Irawati highlight that a high level of service quality, when combined with the destination image produced by local communities, can undoubtedly increase tourist satisfaction so that tourists can convey positive information about the quality of servants and the destination image from religious tourism destinations on Madura Island. The results showed that customer satisfaction is the bridge between service quality and destination image to tourist revisit intention; meanwhile, service quality and destination image is the most critical predictor of tourist revisit intention.

Thus, future research can explore the relevance and relative importance of various factors, including reliability, safety, and frequency, and provide accurate and accessible information in multi-cultural and multi-regional contexts. (EuropeanJournal of Business and Management Research)

SERVPERF model is the updated version of the SERVQUAL model. The SERVPERF was proposed by Cronin and Taylor in the year 1992. In this model, like SERVQUAL, five dimensions are considered, but they exclude the expectation part; they only keep the perception of the service. The SERVPERF model sees quality as an attitude, not the

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

customer's satisfaction. According to Cronin and Taylor, the way of performance minus the expectation is an inappropriate way of measuring the quality of the service. The SERVPERF model is tested in the banking, pest control, and fast-food industries, which give satisfactory results. The SERVPERF deals with only the perception of the service, so the questionnaires are accessibleto the respondent. Overall satisfaction is more correlated with the SERVPERF model.

The SERVPERF is a modification of SERVQUAL and thus uses the same categories to assess service quality:

- Tangibles
- Reliability
- Responsiveness
- Assurance
- Empathy

In each category,some statements are evaluated on 7 step Likert scale. The SERVQUAL proposed 44 statements (expectations and performance related), while SERVPERF only 22 (implementation related).

Advantages of SERVPERF

• The primary focus of this approach lies in evaluating the service's performance rather than solely relying on perceived quality. This enables a more accurate assessment of the service's actual performance.

• Additionally, this approach provides organizations with a more precise measurement of customer satisfaction, as it directly correlates with performance.

• Compared to SERVQUAL, this approach is more objective as it takes into account the tangible performance of the service, rather than relying solely on customers' subjective perceptions.

Data Analysis and Interpretation

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

According to Baad and Dhirajkumar (Economics of wari yatra acase study Pandharpur Baad,Dhirajkumar R 2007),during wari season, total turnover and demand for services increases and it leads to employment generation, so it seems that there is a need to find out the gap between provided services and actual satisfaction level of customer and for this measurement of customer satisfaction will needful so we can offer better services.

According to G Shyamala(Online International Interdisciplinary Research Journal, Volume-VI, Issue-III, May-June 2016 Issue G. Syamala, Shivam Kakoti), Holy-tourism in India must be explored to its full potential.This will help develop the local market and increase the standard of living for the locals; hence researchers feel that providing better services to pilgrims is necessary, and continuous service quality assessment will be required.

V.L Jawan and B.S.Naiknaware (J R S S I S, Vol V(1) Jan 2017) found that the tourism sector has given rise to many problems like social and environmental pollution, sewage,slum problem, etc.,and to minimize all these problems is needed proper planning and suggestions. Sowe need to plan the betterment of services provided in pilgrimage.

Torres Fragoso (12 August 2017 www.sciencedirect.com)evaluates the quality of services provided by important banks that operate in Mexico by applyingthe SERVPERF model. He focused on five dimensions of the SERVPERF model, which assessed the clients' perception based on five criteria: reliability, responsiveness, safety, empathy, and tangible elements,and proved that the SERVPERF model would be the best for measuring all dimensions.Torres focused on bank sectors, not on the Holy-tourism, which means we can use SERVPERF model for service provided at the Pandharpur pilgrimage.

A.M.Navale (Pandharpur -A study in pilgrimage tourism)the study deals with Pandharpur as a pilgrimage center. He found that wari increases the environmental problembut also gives rise to a source of income .wari has many impacts on Pandharpur, and the Likert scale measures these impacts but is not focused on SERVPERF if we apply the SERVPERF scale. The SERVPERF model's dimensions will get more accurate data about the Pandharpur pilgrimage.

S. Vijayanand (2015) focuses on the different issues and challenges of pilgrimage tourism, its importance, socioeconomic scope, and communications issues present at the pilgrimage location ofTanjur. But he didn't focus on customer satisfaction, and the dimension of the SERVPERF scale was not used; hence we can go further for the Pandharpur pilgrimage with all dimensions of the SERVPERF model.

According to Ramgopal Singh,Sushil Karla (Vol. 10, Issue 40, October-December, 2020)

Religious tourism needs a whole and independent area of research to access customers' requirements and satisfy theirspiritual needs. It can also be considered, but the author is not

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

focused on identifying customer needs, and measuring customer satisfaction should be focused on further study.

Hartline and Ferrell, 1996; Babakus and Boller, 1992; Bolton and Drew, 1991). By Mohd. Adil, Dr. Odai Falah Mohammad Al Ghaswyneh) focused on SERQUAL andthe SERVPERF model, and he found that the SERVPERF scale is more beneficial to measure customer satisfaction. He also proved that the SERVPERF scale is a superior one. Tangibility, Reliability, Responsiveness, Assurance, and Empathy are the five dimensions of the SERVPERF model, so they must be focused.

Findings

1. Some authors apply all dimensions of the SERVPERF scale in other sectors but not in the Holytourism sector so we can focus on pilgrimage centers.

2. After analysis,it is found that the SERVPERF model is superior to any other means so we can apply the SERVPERF scale.

3. All the dimensions of services can be studied with the help of the SERVPERF model, so

SERVPERF model is the most suitable model.

Conclusion

For the current research, the author examined two theses and reviewed nine research papers on Holy-tourism. The findings suggest that Holy-tourism has the potential to stimulate the growth of various service and business sectors. Additionally, it is believed that Holy-tourism can generate revenue and contribute to an improved standard of living for the local population. This particular form of tourism presents abundant opportunities for the future if managed effectively. Given the competitive nature of the industry, there is a constant search for new customer segments and strategies to enhance competitiveness. Consequently, assessing customers' attitudes and developing a new SERVPERF model tailored explicitly for the Pandharpur pilgrimage is crucial.

REFERENCES

- Economics of wari yatra -A case study Pandharpur
  (Baad ,Dhirajkumar R 2007)

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

- G. Syamala, Shivam Kakoti (Online International Interdisciplinary Research Journal, Volume-VI, Issue-III, May-June 2016 Issue)
- V.L Jawan and B.S.Naiknaware (J R S S I S, Vol V(1) Jan 2017)
- Torres Fragoso (12 August 2017 www.sciencedirect.com)
- A.M.Navale (Pandharpur -A study in pilgrimage tourism)
- Ramgopal Singh,Sushil Karla (Vol. 10, Issue 40, October-December, 2020)
- Hartline and Ferrell, 1996; Babakus and Boller, 1992; Bolton and Drew, 1991).
  By Mohd. Adil, Dr. Odai Falah Mohammad Al Ghaswyneh)
- S. Vijayanand (2015)
- Pribanus Wantara and S. Anugrahini Irawati (EuropeanJournal of Business and Management Research)

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

3.3.3. Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/international conference proceeding per teacher in during the last five year.

3.3.3. Total Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher in the during the last five years.

Year	2022-23	2021-22	2020-21	2019-20	2018-19
Number	7	00	00	00	02

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

अ.नं.	लेखनप्रकार	ग्रंथाचे/अंकाचेनाव	लेखक/संपादक	लेखाचेनाव	प्रकाशन	ISSN /ISBNनंब
1	BookChapter	अर्वाचीनमराठीर्वाङमय:स्रूप, आकलनर्र्वाटचाल	डॉ.संदीपसांगळे(संपा.)	अर्वाचीनकालखंडातीलप्रबोधनचळळी र्मराठीसाहित्य	संस्कृतीप्रकाशन	ISBN-978-93-84497-93-4
2	UGCCarelisted journal	ततफण(समकालीनकथार् व्यर्िरकमराठीर्शेषांक)	डॉ.तशर्वाजीिसे(संपा.)	र्ैद्यकीयपेशातीलप्र र्त्त्ीरप्रकाश टाकणारीकथा'दगडदर्ाखाना'	-	ISSN-2231-573X
3	PeerreviewJournal	र्द्यार्ता	डॉ. बापुजीघोलप(संपा.)	कल्पनार्स्तार	ि षार्ध प्रकाशन ना	ISSN-23199318
4	PeerreviewJournal	र्द्यार्ता	डॉ. बापुजीघोलप(संपा.)	घोषर्ाक्य	ि षार्ध प्रकाशन ना	ISSN-23199318
5	ConferenceProceding	साहित्यईतरसामाजकशास्त्रे :एकअनुबंध	डॉ. नंदकुमारउदार(संपा.)	साहित्यआजणइतिास	श्रीमुतलकादेर्ीमिार्द्यालयतनघोज	ISBN-978-81-930154-0-7
6	ConferenceProceding	साहित्यकृतीचेमाध्यमांतर	डॉ.हकरणापंगळे(संपा.)	साहित्याचेमाध्यमांतर:स्र्मीआज णरमामाधर्	लोकनेतेव्यंकटरार्हिरेकला,र्ाजणज् यआजणार्ज्ञानमिार्द्यालयपंचर्टी, नाशक.	ISBN-978-93-84309-01-05
7	PeerreviewJournal	र्द्यार्ता	डॉ. बापुजीघोलप(संपा.)	ऐतिासककादंबरी	ि षार्ध प्रकाशन ना	ISSN-23199318
8	PeerreviewJournal	र्द्यार्ता	डॉ. बापुजीघोलप(संपा.)	लोकसंस्कृतीदशानआजणतचंतन:डॉ. द.ता.भोसले	ि षार्ध प्रकाशन ना	ISSN-23199318
9	ConferenceProceding	आहदर्ासीसाहित्यआजणसमाज	प्रा.अशोकगायकर्ाड(संपा.)	इ.स.१९७५नंतरच्याआहदर्ासीकार्तेत ीलआशयार्श्व	कला,र्ाजणज्यर्BBAमिार्द्यालयर्डगा र्मार्ळ,जज.पुणे.	ISBN-978-93-87665-77-4
10	QuarterlyMagazine	अक्षरपेरणी	श्री.बाळासािेबघोंगडे(संपा.)	श्रीकांतदेशमुखांचीकार्ता	अक्षरर्ाड्मयप्रकाशन	-
11	QuarterlyMagazine	अक्षरपेरणी	श्री.बाळासािेबघोंगडे(संपा.)	कादंबरीमयसंतांचेदशानघडर्णारा मौतलकग्रंथ	अक्षरर्ाड्मयप्रकाशन	-
12	QuarterlyMagazine	अक्षरपेरणी	श्री.बाळासािेबघोंगडे(संपा.)	मराठीतीलचररत्रात्मककादंबरी	अक्षरर्ाड्मयप्रकाशन	-
13	BookChapter	प्रज्ञासूयाडॉ.बाबासािेबआंबेडकर	Adv.मिेंद्रतशंदे(संपा.)	प्रज्ञासूयाडॉ.बाबासािेबआंबेडकर	स्नेि नप्रकाशन ि र्ध ा	ISBN-978-93-80321-18-10
14	BookChapter	क्ांतसूयामिात्माजोततबाफु ले	Adv.मिेंद्रतशंदे(संपा.)	क्ांतसूयामिात्माफुले	स्नेि नप्रकाशन ि र्ध ा	ISBN-978-93-80321-18-9
15	QuarterlyMagazine	हदंडी	श्री.अशोककहडाले(संपा.)	र्ारी.....एकअद्भुतसमन्र्य	मळगंगाऑफसेट,अिमदनगर	RNINO.- MAHMAR/2011/
16	MonthlyMagazine	चपराक	श्री.घनश्यामपाटील(संपा.)	तलाकार्षयीबोलूकािी.....	चपराकप्रकाशन	ISSN-2455-4928
17	MonthlyMagazine	चपराक	श्री.घनश्यामपाटील(संपा.)	एकखोडतीनफांद्या	चपराकप्रकाशन	ISSN-2455-4928
18	MonthlyMagazine	चपराक	श्री.घनश्यामपाटील(संपा.)	माध्यमांतराचाअभ्यासपूणाआढार्ा	चपराकप्रकाशन	ISSN-2455-4928
19	MonthlyMagazine	चपराक	श्री.घनश्यामपाटील(संपा.)	कल्पतरूआण्णा	चपराकप्रकाशन	ISSN-2455-4928
20						

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

शेती, माती, नाती आणि संस्कृती यांची ग्रामीण मळवाट निर्माण करणारे एकमेव त्रैमासिक
अक्षरपेरणी
"वानवळा" विशेषांक
जा-फे-मा-२०१३
(स्थापना : २७ डिसेंबर २०१२, दत्त जयंती)

संस्थापक अध्यक्ष : प्रा.बाळासाहेब घोंगडे
डॉ. सुधाकर जाधवर कला व वाणिज्य महा.
नऱ्हे, धायरी, ता. हवेली, जि. पुणे -४१

संपादक : प्रा.तुकाराम पाटील
फ्लॅट नं. १६, मंजुळा मासुळकर पार्क
न.म. विद्यालयामागे, पिंपरी,
पुणे - ४११ ०१७
भ्र. ९८२२०१८५२६

कार्यकारी संपादक : प्रा.नवनाथ शिंदे
व्यवस्थापकीय संपादक : धनंजय सोलंकर
संपादक मंडळ : शरद गायकवाड, प्रा.नागेश धुमाळ,
भीमराव धुळूबुळू, भरत दौंडकर, सीमा सोनवणे.

वार्षिक वर्गणी : १००/- त्रैवार्षिक वर्गणी : २५०/- 'अक्षरपेरणी' हे त्रैमासिक आहे. वर्गणी शक्यतो डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी. मनीऑर्डरने पाठविल्यास मनीऑर्डर फॉर्ममध्ये अगदी वरती कूपनवर आपला संपूर्ण सुवाच्य पत्ता लिहिण्यास विसरू नये. म्हणजे फॉर्मवर एकदा आणि पुन्हा फॉर्मच्या कुपनवर असा दोनदा आपला पत्ता लिहिला पाहिजे. वर्गणी 'संस्थापक अध्यक्ष, अक्षरपेरणी' या नावानेच खाली दिलेल्या पत्त्यावर पाठवावी.

अनाहूत साहित्य पाठविताना लेखक/कवींनी निर्णयासाठी/उत्तरासाठी स्वत:चा पत्ता लिहिलेले पोस्टाचे कार्ड सोबत पाठविले पाहिजे. साहित्य सुवाच्य अक्षरांत असावे.

*** वर्गणी व साहित्य पाठविण्याचा पत्ता :**

प्रा.बाळासाहेब घोंगडे, अक्षरवाङ.मय प्रकाशन,
धायरी, बेनकरनगर, अंगणवाडीच्याजवळ,
ता.हवेली, जि.पुणे-४१, **मधुरध्वनी :** ९६२३५२३८५४/९६५७७५१६१४

किंवा प्रा.तुकाराम पाटील
फ्लॅट नं. १६, मंजुळा मासुळकर पार्क
न.म. विद्यालयामागे, पिंपरी,
पुणे - ४११ ०१७

या 'अक्षरपेरणी'च्या 'वानवळा' विशेषांकात व्यक्त झालेल्या साहित्याशी संपादक सहमत असतीलच, असे नाही.

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Vikas Pratishthan's Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

श्रीकांत देशमुखांची कविता

प्रा.राहुल जगदाळे. भ्र.९८२२९४८४६१

१९८० नंतरच्या ग्रामीण कवितेचा सखोलपणे अभ्यास केल्यावर श्रीकांत देशमुख यांचे स्थान त्यामध्ये बरेच वरचे असल्याचे दिसून येते. आपल्या 'बळीवंत' व 'आषाढमाती' या दोन्ही काव्यसंग्रहातून त्यांनी ग्रामीण जनजीवनाचे चित्रण मोठ्या ताकदीने केले आहे. ग्रामीण साहित्य चळवळीशी ते बांधिलकी मानून, ग्रामीण जनजीवनाचे वास्तव चित्रण करून या ठसठसत्या वेदनेला वाचा फोडताना दिसतात. खेड्यापाड्यातील शिक्षित व अर्धशिक्षित तरुणांनी आपले अनुभव कथन केले पाहिजेत. या अनुभवांना लिखित स्वरूप देऊन आपल्या व्यथा आपणच मांडल्या पाहिजेत, या विचारांचा हा कवी स्वत:मध्येही एक ग्रामीण तरुण शोधताना दिसतो. बी. ए. चे शिक्षण होईपर्यंत जालना व एम. ए. साठी औरंगाबाद येथे आल्यावरही त्यांना ग्रामीण जनजीवनाचे चित्रण करणारी एकेक ओळ सूचत गेलेली दिसते.

ग्रामीण जीवन म्हणजे 'सर्वत्र आनंदी आनंद' असा जो नागरी लेखक व वाचकांचा दृष्टिकोन बनला होता, त्याला ग्रामीण साहित्याने तडा दिला. ग्रामीण साहित्याची हीच परंपरा श्रीकांत देशमुख यांनी पुढे चालविलेली दिसते. झपाट्याने बदलणारे खेडे व ग्रामीण तरुणाच्या मनात सुरू असलेले विचारांचे काहूर ते नेमकेपणाने टिपतात. त्याचबरोबर खेड्यातील अंतर्विरोध, नोकरीमागे धावणारा तरूण, त्यातून शेतीकडे झालेले दुर्लक्ष, शेतीची दुष्काळामुळे होणारी दुरावस्था, शेतकी उत्पादनांना किंमत नसणे, वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीचे होणारे विभाजन, वीज पाणी यांची टंचाई, खते व बी-बियाणे यांचा वाढता वापर, त्याचे सतत वाढणारे भाव, यामधून ग्रामीण लोकांमध्ये पसरलेले नैराश्य, नैराश्यातून होणाऱ्या आत्महत्या, मानसिक समाधान मिळविण्यासाठी पंढरीच्या विठ्ठलाला होणाऱ्या आषाढी व कार्तिकी वाऱ्या, अशा कितीतरी विषयांना ते आपल्या कवितेतून हात घालतात.

त्यांची कविता भारतीय समाजातील शोषणाचे एक व्यापक रूप प्रकट करते. हे शोषण केवळ जाती व्यवस्थेतच होते असे नाही, तर या समाजव्यस्थेतील उच्चवर्णीय, परंतु गरीब, कष्टकरी असलेल्या शेतकऱ्यांचेही शोषण होताना दिसते. देशमुख यांची कविता या गरीब, कष्टकरी असलेल्या शेतकऱ्यांच्या वेदनेला वाचा फोडते. ते आपले ग्रामीण वास्तव जीवनानुभव मांडण्याकरिता संत काव्यातील 'अभंग' या काव्यप्रकाराचा पुरेपूर ताकदीने वापर करताना दिसतात. त्यांच्या रचनेत अभंगाचा फक्त घाटच आहे असे नाही, तर सबंध महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक संचित शब्दबद्ध झाले आहे. त्यामुळे त्यांची अभंगरचना अर्थपूर्ण होऊन जाते. त्यांचा हा अभंग पूर्णत: वेगळा आहे. तो ग्रामीण भागात अहोरात्र राबणाऱ्या, काबाडकष्ट करून उत्पन्नाची जबाबदारी विठ्ठलावर टाकणाऱ्या सर्व बाजूंनी पिचलेल्या व शोषण झालेल्या बळीवंशाच्या दुःखाची करूण कहाणी आहे. म्हणूनच ''ग्रामीण माणसाच्या होरपळीची जाणीव प्रकट करणारी ही कविता आहे.'' असे डॉ.नागनाथ कोत्तापल्ले 'बळिवंत'च्या प्रस्तावनेत म्हणतात.

'राबणे आणि राबणे'एवढेच ग्रामीण माणसाच्या वाटयाला आले आहे.हे राबणेही दिशाहीन व

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14
Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

अर्थहीन आहे हे देशमुखांच्या लक्षात आलेले आहे. त्यामुळे त्यांची कविता राबण्यावर निष्ठा असणाऱ्या आणि राबता राबता संपून जाणाऱ्या माणसांची कविता होते. ते स्वतः ग्रामीण भागातून पुढे आलेले असल्याने व ग्रामीण चळवळीतील कार्यकर्ते असल्याने त्यांनी विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन स्वीकारलेला दिसून येतो. आपल्या पुरोगामी विचारसरणीमुळे ते आपल्या अभंगातून ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची अंधश्रद्धा, भोळेपणा, दैववादीपणा, हताशवृत्ती यावर घणाघाती टीका करतात. ग्रामीण भागातील बहुतांश समाज वारकरी आहे. तो विठ्ठलाला आपले दैवत मानतो. सर्व कर्ता करविता विठ्ठल आहे, असे मानून तो फक्त कष्ट उपसत राहतो. हे अनुभवविश्व त्यांनी जवळून पाहिले आहे. घरातील वातावरणही अगदी असेच असल्याने त्यांनी ग्रामीण समाजाची व शेतकऱ्याच्या दुःखाची नस अगदी अचूकपणे पकडली आहे.

'इष्ट असेल तेच बोलणार आणि साध्य असेल तेच करणार' या गो. ग. आगरकर यांच्या वचनाला प्रमाण मानून ते पुरोगामी दृष्टिकोनातून ग्रामीण जनजीवनाची मानसिकता बदलण्याचा, त्यांना त्यांच्या अस्मितेचे भान आणून देण्याचा प्रयत्न करतात. यासाठी ते वेळप्रसंगी वारकरी पंथ, या पंथाचे आराध्य दैवत 'विठ्ठल', चंद्रभागा नदी, तीर्थक्षेत्र पंढरपूर आणि या सर्वांच्या नावाने सुरू असलेला बाजार यावर 'आषाढमाती' या आपल्या कवितासंग्रहातून घणाघाती टीका करताना दिसतात. विठ्ठलाच्या नावाने पंढरपूर मुक्कामी बाजार भरत असून, लोकच लोकांना कसे लुबाडत आहेत, याचे विदारक चित्रण त्यांच्या कवितेतून होताना दिसते. याच्याही पुढे जाऊन ते 'देव ज्या संकटातून वाचवतो, त्या संकटात टाकतोय कशाला?' या स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकरांच्या वचनाची आठवण करायला भाग पाडतात.

श्रीकांत देशमुख यांच्या कवितेचे विविधांगी पदर उलगडून पाहत असताना आपणाला त्यांच्या विविधांगी अनुभवविश्वाची प्रचिती येते. बालपणापासून 'पीपल्स कॉलेज नांदेड' येथील प्राध्यापकी व तेथून थेट जिल्हा उपनिबंधकापर्यंत त्यांचा प्रवास थक्क करणारा आहे. या सर्व प्रवासात त्यांना आलेले अनुभव शब्दबद्ध होवून कवितेत उतरताना दिसतात. नोकरी निमित्ताने त्यांचे वास्तव्य शहरात असले, तरी त्यांचे मन अजूनही आपल्या गावात, माणसांत, शेतीत, कुटुंबात, अहोरात्र राबणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये गुंतलेले आहे. त्यांच्या कवितेची नाळ ग्रामीण जनजीवनाशी अखंडपणे बांधीलकी मानताना दिसते. यामुळे त्यांच्या कवितेत ग्रामीण वास्तव, ग्रामीण अस्सलता प्रकटताना दिसते. ते आपल्या एका कवितेत म्हणतात,

''नुसताच गाव हा नसतो गाव
गावात असतात माणसं
गुरंढोरं असतात
असतं शिवार गावाला
माती असते शिवारात
मातीवर असतात कणसं
असतो कणसांचा संबंध

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

उन्हापावसात न्हाली
उभ्या आयुष्याची झडं.''   (बळिवंत,पृ.४३)
आणि
''दुष्काळ निंदते
माझी रूखमाई
मरणाची घाई जीवालागी
वाटेत पांगले
सैरभैर काटे
उरी भय दाटे काळोखात.''   (आषाढमाती,पृ.३३)

देशमुखांच्या कवितेतील स्त्री पुरूषसत्ताक व्यवस्थेविरूद्ध बंड करताना दिसत नाही. ती खालमानेने जीवन जगत कष्ट उपसताना दिसते. संसार विस्कटण्यापेक्षा पतीच्या कलाने घेवून ती संसारात यशस्वी होवून आपल्या आई-वडिलांचे नाव उंचाविण्याचा आटोकाट प्रयत्न करताना दिसते. या उदात्त हेतूने ती पतीच्या मागे सावलीसारखी खंबीरपणे उभी राहिलेली दिसते.

ग्रामीण जीवन व ग्रामीण माणूस या संदर्भात देशमुखांना वास्तवाचे भान आहे. ते आपल्या कवितेमधून बदलत्या खेड्याचे, ग्रामीण माणसाच्या जीवनाचे व हतबल बनलेल्या शेतकऱ्याचे चित्रण प्रभावीपणे करतात. ते म्हणतात,

''भागीरथी काळेनं एंड्रीन पिऊन जीव दिला
कपाशीला नेमकीच बोडं लागलेली
तिनं मारण्याऐवजी बोंडण अळी
मारून घेतलं स्वत:लाच
थोडक्यात -
माणसावर पडणाऱ्या रोगावर वापरण्याजोगं
वेगळं औषध आता उरलं नाही.''   (बळिवंत,पृ.८)

यासारख्या आपल्या कवितेतून त्यांनी सावकारी कर्जाने कर्जबाजारी झालेल्या शेतकऱ्याच्या उदास मनोवस्थेचे चित्रण अत्यंत प्रभावीपणे केले आहे. विविध रोगांच्या प्रादुर्भावामुळे शेतातील पीक वाया जात असल्याचे पाहून शेतकरी वाढत्या कर्जाच्या चिंतेने हैराण होतो. हा एक प्रकारचा रोगच त्याला जडतो. शेतातील पिकाच्या रोगावर वापरावयाचे औषध तो आपल्या चिंतारूपी रोगावर वापरून पाहतो व यातच तो आपले जीवन स्वहस्ते संपवून टाकताना दिसतो. बऱ्याच वेळा निसर्गनिही साथ न दिल्याने तो मृत्यूच्या दारात येवून ठेपतो. अशाप्रकारे ग्रामीण जीवनच विरूप होत जाते. शेतकऱ्यांच्या स्वप्नांचे रंग विरूप होत नाहीत, तर विटूनच जाताना दिसतात.

शेतीतील सर्व कामे सोडून आषाढी व कार्तिकी वारीत पायी पंढरपूरला जाणारा वारकरी त्यांना

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

खुणावतो. ते त्याचा माग घेत थेट पंढरपूरला जावून पोहोचतात. चंद्रभागेतीरी गेल्यावर त्यांना वेगळाच अनुभव यायला लागतो. वारीत ऐकी व भोजनाच्या पंक्तीमध्ये बेकी दिसायला लागते. वारी मुक्कामी जावून पोहोचल्यावर एकमेकांच्या उठाठेवी करायला सुरुवात होते. त्यामध्ये नाव, गाव, जात, धर्म यांची चौकशी होवून आपोआपच भिन्न भिन्न कंपू व्हायला सुरुवात होते. हे अदृश्य असे कंपू मग हळूहळू पंढरीत फिरू लागतात. चंद्रभागेत स्नान करून विठ्ठलाच्या दर्शनास जाताना नदी उतारावरील पायऱ्यांवर उघडे नागडे, गोरगरीब भिकारी दीनवाण्या नजरेने भीक मागतात. वारकऱ्यातील माणुसकी जागी होवून चार-आठ आणे त्याच्या कटोऱ्यात पडतात. हाच वारकरी पुढे गेल्यावर हे देशमुखांच्या निदर्शनास आल्यावर ते अस्वस्थ होतात.

पंढरपूरच्या बाजारपेठेतून हिंडत असताना वारकरी विविध दुकाने न्याहाळतो, विविध गोष्टींची चौकशी करतो. भक्तीभावाने त्यातील काही खरेदी करतो. या ठिकाणी विठोबाच्या नावाने चाललेला बाजार कवीला असह्य होतो. या बाजाराचे, भोळ्याभाबड्या व श्रद्धाळू वारकऱ्याचे वास्तव चित्रण ते आपल्या कवितेत करतात. ते म्हणतात,

''डायमंड क्वीन अगरबत्ती, नं. १७१५
डेक्कन ओरिजिनल पंढरपूर
नामदेव विठोबा लाड, पंढरपूरवाले
ओरिजिल सुगंधी अगरबत्त्या
ठोक व रिटेल योग्य दरात मिळतील.'' (आषाढमाती, पृ.२२)

अशाप्रकारे विठ्ठलाच्या नावावर चाललेल्या बाजाराचे व त्याला बळी पडणाऱ्या भाविकांचे ते प्रभावीपणे चित्रण करतात.

शिक्षणांच्या सार्वत्रिकीकरणामुळे खेड्यापाड्यात जावून पोहोचलेले शिक्षण तरुणांना आत्मभान देवू लागले. या तरुणांच्या मनात विचारांची विविधांगी घुसळण सुरू झाली. आत्मभान प्राप्त झालेला नवसाक्षर वर्ग आपल्या अनुभवांना शब्दबद्ध करू लागला. आपल्या हक्कांविषयी व स्वतःच्या अस्तित्वाविषयी त्याला जाणीव होवू लागली. अशा या तरुणांचा प्रतिनिधी म्हणून स्वतः कवी एका कवितेत म्हणतो,

''बापुजीसारखे पुन्हा एकदा आपण
खेड्याविषयी बोलणं आवश्यक आहे
खेड्यात न राहणारी माणसंच खेड्याविषयी अधिक
प्रेमानं बोलतात किंवा लिहितात
या टीकेकडं आपण तात्पुरतं दुर्लक्ष करू या
एवढं व्यापकत्व
स्वीकारल्याशिवाय आपल्याला
खेड्याविषयी बोलता येणार नाही.'' (आषाढमाती, पृ.८३)

यासारख्या कवितेतून ते नवसाक्षर वर्गाला आलेले आत्मभान प्रकट करून आपणच

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

आपल्या दु:खाविषयी बोलले पाहिजे, लिहिले पाहिजे ही अपेक्षा व्यक्त करतात. आपले वैगुण्यसुद्धा शब्दबद्ध करण्याचे धाडस आपणच केले पाहिजे, तरच आपण खेड्याविषयी बोलू शकतो. अन्यथा तसा नैतिक हक्कही आपणाला उरत नाही, असे ते ठणकावून सांगतात. हा त्यांचा रोखठोकपणा व आत्मचिंतन करण्याची वृत्ती यासारख्या कित्येक कवितांतून जाणवते. देशमुखांची कविता राबणाऱ्या माणसावर प्रकाश टाकते. शेतीत बैलासारखे कष्ट करून, पाण्यासारखे रक्त ओकूनही म्हणावे एवढे उत्पन्न मिळत नाही व पुढे त्याला बाजारभावही मिळत नाही. कवडीमोल किंमतीत आपले उत्पादन व्यापाऱ्याच्या हवाली करावे लागते. उत्पादन आपण करून त्यांची किंमत ठरविण्याचा अधिकार आपणाला नाही, हे एक मोठे विदारक सत्य त्यांच्या कवितेतून अधोरेखित होते. यासारख्या आशयगर्भ कवितेतून ते भारताला 'कृषीप्रधान देश'असे म्हणणाऱ्या राजकर्त्यांचे लक्ष वेधून घेतात व त्यांनाही आत्मचिंतन करायला भाग पाडतात.

अहोरात्र कष्ट करणारा शेतकरी पूनर्जन्मावर विश्वास ठेवून पुन्हा शेतकरी म्हणून जन्माला येण्याचे स्वप्न पाहतो. मरेपर्यंत कष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांची शेतीवरील निष्ठा ते कवितेत व्यक्त करतात. ते म्हणतात,

''सोनसळीचे दिवस आले तसे गेले
बाप म्हातारा झाला
उद्या गावकुसात गाणं बहरलंच समजा
मेल्या बापाचं असेल
एक सांगू
बापाला पुनर्जन्म आवडायचा
कदाचित पाखरू होवूनही
बांधावर येवून बसायचा.''(बळिवंत,पृ.४१)

अशा रितीने कवीला जमीनीच्या बांधावर बसलेला हरएक पक्षी आपला पूर्वज वाटू लागतो. तो आपल्या पश्चात जमिनीचे काय चालले आहे, हे पाहण्यासाठी तर आला नसेल ना? असा प्रश्न कवीच्या मनाला सतावत राहतो. मरेपर्यंत कसलेली जमीन आपल्या वारसांनी पडिक पाडलेली पाहून त्यास काय वाटत असेल, या विचाराने कवीचे मन सैरभैर होते.

कृषीसंस्कृतीचे चित्रण करणारी त्यांची कविता काळजाला हात घालते. शेतकऱ्यांच्या काबाडकष्टांचे वर्णन करताना ते म्हणतात,

''बारमाही राबणाऱ्या जीवानं पुसू नयेत दिवस हंगामाचे
बुडतो दिवस कोणत्या मावळतीला घेवू नये अंदाज त्याचा
बैल ओढतो मोट, ओढावं आयुष्य तसंच
हंबरू नये बैलानं थारोळ्यातल्या पाण्याच्या नावानं.''(बळिवंत,पृ.१)

ग्रामीण भागातला कुणबी फळाची अपेक्षा न करता मोटेच्या बैलासारखा कष्ट करत

Vikas Pratishthan's Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

राहतो. त्याने हंगामाची चौकशी करायची नाही. कारण हंगाम त्याच्यासाठी नाहीच मुळी. दिवस व रात्र असा भेद न करता त्याने सतत राबले पाहिजे. कारण हा दिवसही त्याच्या राबण्यासाठीच आहे, असा हा कुणबी बैलासारखा राबत मातीतच विरून जातो. त्याची मातीवर गाढ श्रद्धा आहे. म्हणून कवी म्हणतो,

''बळिवंत आम्ही ढेकळांचे दास
भूईचाच वास आंगोपांगी.'' (बळिवंत, पृ.६७)

एवढे असूनही या कुणब्याला भूईचा दास असल्याचा अभिमान आहे. मातीत राबत-राबतच स्वत: माती होवून जाण्यात तो धन्यता मानतो. अशी ही त्यांची कृषीसंस्कृतीशी नाते सांगणारी कविता मातीशी एकजीव झालेली पहावयास मिळते.

देशमुखांच्या कवितांमधून येणारा बाप हा आपल्यापासून, शेतापासून व गावापासून दुरावणाऱ्या आपल्या पोराला समजावून घेणारा आहे. गावात अनेक बदल झाल्याने, शिक्षणाच्या सोयी आल्याने व शेतीशी दुरावस्था झाल्याने या बापाने आपल्या मुलाला शाळेत घालून शिक्षण देण्यास सुरुवात केली आहे. उच्च शिक्षणासाठी त्याचा मुलगा शहरात जावू लागला आहे. शहराची भुरळ पडून तो आपली पाळेमुळे विसरू लागला आहे. शिक्षणामुळे गाव व सुशिक्षित माणूस यात अंतर पडत गेले. 'शेतकऱ्याचा मुलगा' अशी आपली ओळख या मुलास लाजीरवाणी वाटू लागली आहे. अशा या खेड्यापासून तुटणाऱ्या आपल्या पोराला हा बाप समजून घेतो. कवी म्हणतो,

''कधी माझ्या खोलीचं बंद कोरीव दार
लावून सुरक्षित बसतो मी आत
सिमेंटनं गच्च ताठलेल्या छताकडं पाहात
येतो पापणीच्या कडेला
माळोदाखाली थरथरणारा बाप
माझ्या दुरावण्यालाही आशिर्वाद देताना.'' (बळिवंत, पृ.४०)

असा हा आपला पोरगा गावापासून, माय-बहिणीपासून दुरावत असतानाही बाप त्याला समजावून घेतो. म्हणून हा बाप संबंध ग्रामीण माणसांचा प्रतिनिधी होवून जातो.

या काव्यसंग्रहातून येणारी आई ही सबंध ग्रामीण स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करताना दिसते. ही आई बापाचेच दुसरे रूप आहे. बापाच्या वाट्याला येणारी सर्व दु:खे तिच्या वाट्याला आलेली आहेत. तरीही ती बापाला मानसिक आधार देताना दिसते. दारिद्याचा सामना करत-करत आपल्या संसाराचा गाडा ती नेटाने ओढताना दिसते. आपल्या कच्च्याबच्च्यांची पोटे भरावीत, ती शिकून सवरून मोठी व्हावीत व मग आपणाला चांगले दिवस येतील. या आशेवर ती स्वत: दारिद्यात राहून बापाबरोबर कष्ट उपसताना दिसते. म्हणून कवी म्हणतात,

''रान वाढत जाते
माय खंगत जाते
डोईवर

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

डंगर आभाळ
काठी टेकत थरथरते.''   (बळिवंत,पृ.४१)

शेतातील काम, सकाळ संध्याकाळचे घरगुती काम व निसगनि तिच्यावर लादलेली मार्तृत्वाची जबाबदारी अशा तिहेरी पेचात ती सापडून आयुष्यभर भरडली जाते. श्रमालाच ईश्वरपूजा मानून ती आपली सर्व दुःखे विसरून आपला पती, शेती, मुले-बाळे, प्राणी, पक्षी यामध्येच आपला जीव गुंतवते. श्रमालाच विसावा मानते. पाठीचा कणा वाकेपर्यंत निसर्गाला साक्षी ठेवून कष्ट उपसत राहते. म्हणूनच कवी म्हणतो,

''रानात निंदताना माय
एकटीच ओवी गाते
आपसुकच रानाचं
काळंसावळं जातं होतं.''   (बळिवंत, पृ.४१)

या ओव्यातून तिच्या मनातील दुःखे शब्दबद्ध होत जातात. सबंध निसर्ग या ओव्या ऐकतो व तिच्या दुःखाचे सांत्वन करतो. अशाप्रकारे ती आपल्या वाट्याला आलेल्या दुःख,यातनांना जात्यावर दळताना ओवीबद्ध करताना दिसते. तिच्या या सोशीकतेबद्दल व खंबीरतेबद्दल डॉ. राजन गवस 'बळिवंत' च्या प्रस्तावनेत म्हणतात, ''ही वाट्याला आलेली यातनागाथा. पण समंजसपणे ती आपले सारे भोग दैव समजून भोगते. येणाऱ्या संकटाला सहज झेलण्याचे हे बळ तिच्यात कोठून आले? गाव गोतावळ्याच्या आधारावर, कधी संघर्षावर टणक होत गेलेली ती, आपल्या भोवतालच्या व्यापक सहानुभवावरच हे सगळे पेलत असते. आयुष्याचीच राख होते तेव्हा निखारे सावरणारी स्त्री इथल्या सोशिक परंपरेची प्रतिनिधी आहे.'' डॉ. राजन गवस यांच्या या एकाच वाक्यातून ग्रामीण स्त्रीच्या जीवनाचे व भावविश्वाचे अनेकविध पैलू आपणासमोर येतात.

देशमुखांच्या अनेक कवितांतून दुष्काळाचे चित्रण येते. जमीनीला पडलेल्या चीरयोनीसारख्या भेगा दुष्काळाची तीव्रता स्पष्ट करतात. पाखरांचे अन्नाच्या शोधात गायब होणे, साळुंकीचे, गायीचे गोचीड खाण्यावर समाधान मानणे, पाण्याच्या अभावाने झाडांची पानगळती होणे, वावटळीने सर्व चीजवस्तू अस्ताव्यस्त करून टाकणे या प्रकारामुळे कवी उदास होतो. ते म्हणतात,

''नुसता नुसताच रहावा पाहत
निसर्गसंहार
माळावर घडत जाणारा.''   (बळिवंत,पृ.१)

यामुळे कवी अस्वस्थ होतो, पण काहीच करता येत नसल्याने नुसते पाहत बसणे हाच एकमेव पर्याय त्यांना समोर दिसतो. प्राणिमात्रांची या दुष्काळात आबाळ होवून पोटे पाठीला चिकटतात. शरीराचा सापळा स्पष्टपणे जाणवतो. मरायला आलेल्या गाई बळेच कपभर दूध देतात. त्यासाठी वासरे कासेला झटतात. दूधाच्या अभावामुळे तीसुद्धा ढेबरी झाली आहेत.

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

विहिरी आटल्याने पाण्यावाचून सर्वांचेच हाल होताना दिसतात. अन्नाच्या शोधार्थ गुरेढोरे रानोमाळ हिंडतात. पावसाची आतुरतेने वाट पाहणारं गाव पावसाची प्रार्थना करते.

''गळक्या हंड्यात बेडूक घेवून गावभर
धोंडी धोंडी पाणी दे ऽऽऽ!!
म्हणत फिरणारी लेकरंबाळं
पावसाची करूणा डोळाभरून मागतात...
गावशिवार
चिपड्या डोळ्यानं
आभाळवेडं झालेलं असतं.'' (बळिवंत, पृ.११)

अशाप्रकारे दुष्काळाने गाव दाहिदिशा होते. पोटासाठी स्थलांतरे होवू लागतात. परिणामी शाळा बंद होते. मास्तर व मुले यांनाही उतरती कळा लागते. असा हा दुष्काळ अनेक घटकांवर प्रभाव पाडताना दिसतो.

श्रीकांत देशमुख यांची कविता वारकरी संप्रदायातील अभंगाच्या संस्कारातून जन्माला आलेली आहे. त्यामुळे ती संतसाहित्याशी आपली नाळ जोडताना दिसते. आशय व अभिव्यक्ती या दोन्ही अंगाने ती संत कवितेशी आपले नाते सांगते. त्यांच्या कविता 'भक्ती' या प्रेरणेतूनच निर्माण झाल्या आहेत; पण ही भक्ती वारकऱ्यांची नसून एका प्रागतिक विचारांच्या कवीची आहे. त्यांना दैववादीपणा व अंधश्रद्धा नको असून निखळ भक्ती हवी आहे. त्यांच्या काही कवितांत प्रदीर्घ चिंतनिकेचे छोटे छोटे खंड आहेत. उदा.

''आम्ही पेरला आत्मा
पावसाला कळलं नाही
भर पावसात वैराण झालो
मरणाला बांधून आलो
सरणाला कळलं नाही.'' (बळिवंत, पृ. ४२)

अशाप्रकारच्या त्यांच्या कविता एकाच सूत्रात बांधलेल्या असल्या, तरी प्रश्न उपस्थित करणाऱ्या आहेत.

वारकरी जीवन व पंढरी महात्म्य वर्णन करणारी त्यांची कविता अधिकच धारदार होते. समानतेची महती गाणारा हा वारकरी वास्तवात महाप्रसादाच्यावेळी पंढरीतच भेदभाव करतो. हे वास्तव कवीला अस्वस्थ करते. कीर्तनाच्या रटाळवाण्या कॅसेट काढून अध्यात्म कोळून पिल्यासारखे उपदेशाचे डोस पाजणारे महाराज त्यांना फैलावर घ्यावे वाटतात. हा सर्व धंदा उघडा करून ते यामधील फोलपणा, अर्थशून्यता उघड करतात. विठ्ठलाला प्रसाद म्हणून प्रिय असलेले चुरमुरे, बत्तासे, चणे, रेवड्या व अगरबत्त्या यांना चक्क विठ्ठलाचे नाव देवून चाललेला व्यापार पाहून ते थक्क होतात. हा प्रसाद विकणारे परंतु विठ्ठलाशी काहीही सोयरसूतक नसलेले परराज्यातील व्यावसायिक व ते खरेदी करणारा, विठ्ठलावर प्रगाढ श्रद्धा असलेला वारकरी ते

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

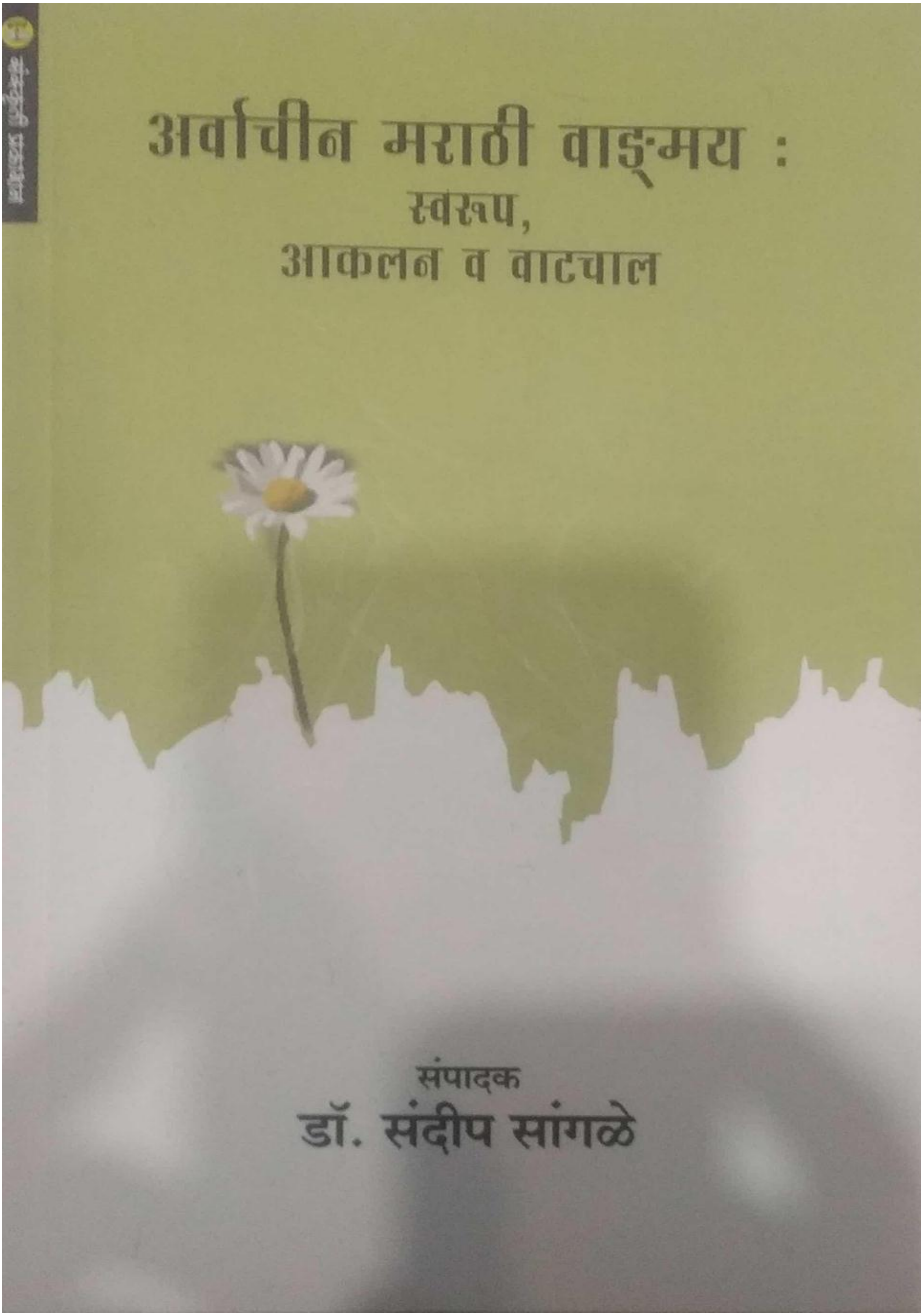

Vikas Pratishthan's
T.D.Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय : स्वरूप, आकलन व वाटचाल

डॉ. संदीप सांगळे
मराठी विभाग प्रमुख
शिक्षण प्रसारक मंडळाचे
साहेबराव शंकरराव ढमढेरे महाविद्यालय, तळेगाव ढमढेरे,
ता. शिरूर, जि. पुणे.

संस्कृती

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

अनुक्रमणिका

- अर्वाचीन मराठी वाङ्मयातील चरित्र - आत्मचरित्र । १९
  – प्रा. ज्ञानेश्वर म्हात्रे
- मराठी कथेचे सांस्कृतिक पर्यावरण (१९१८ ते १९६०) । २६
  – डॉ. सुनिल निगडे
- ऐतिहासिक चरित्रात्मक कादंबरी । ३२
  – डॉ. राजेंद्र थोरात
- अर्वाचीन कालखंडातील प्रबोधन चळवळ व मराठी साहित्य । ४०
  (१८२० ते १९२०)
  – डॉ. संदीप तापकीर
- अर्वाचीन मराठी नाटकातील स्त्रीदर्शन (१९२० ते १९६०) । ५१
  – डॉ. अशोक लिंबेकर
- मराठी साहित्याची जडणघडण आणि प्रेरणा (अव्वल इंग्रजी कालखंड) । ६४
  – डॉ. चंद्रकांत रुद्राक्ष
- अर्वाचीन मराठी वाङ्मय : संकल्पना व निर्मितीची पार्श्वभूमी । ७२
  – डॉ. सुभाष आहेर
- कथा वाङ्मयप्रकाराची सैद्धांतिक रचना । ७७
  – डॉ. तानाजी पाटील
- आधुनिक मराठी साहित्य : स्वरूप, प्रेरणा व प्रवाह (१९४५ ते १९६०) । ८८
  – डॉ. मृणालिनी गायकवाड
- अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (१८०० ते १९२०) । १००
  – डॉ. प्रतिभा जाधव
- स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड : वाङ्मयीन प्रेरणा व वैशिष्ट्ये । १३१
  – डॉ. संदीप सांगळे
- साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणा आणि प्रवृत्ती (१८१८ ते १९२०) । १३९
  – डॉ. हनुमंत भवारी
- अर्वाचीन कालखंडातील विविध घटकांचा । १४९
  मराठी साहित्यावरील प्रभाव
  – प्रा. सुरेखा देशमुख
- पत्रकारितेचे महाराष्ट्राच्या विकासातील योगदान । १५३
  – डॉ. विजय केसकर

Vikas Pratishthan's T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

- अर्वाचीन मराठी वाङ्मय : प्रेरणा, वैशिष्ट्ये व चळवळी । १५६
  – डॉ. आप्पा माने
- ललित गद्य : संकल्पना व स्वरूप । १७३
  – डॉ. लक्ष्मीकांत येळवंडे
- १९२० ते १९६० या कालखंडातील आत्मचरित्रे । १८४
  – डॉ. जालिंदर कानडे
- मराठी नाट्यवाङ्मय : स्वरूप व वाटचाल (१९२० ते १९४५) । १८८
  – डॉ. द. के. गंधारे
- मराठी नाटकाची वाटचाल : एक दृष्टिकोन (१९५० ते २०००) । १९५
  – डॉ. अनिता आढाव
- मराठी साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणा (१८१८ ते १९६०) । २१०
  – प्रा. अनिल गोटे
- महाराष्ट्रातील प्रबोधन साहित्य, प्रेरणा व परिवर्तन चळवळ । २१६
  – प्रा. विक्रम कांबळे
- चरित्र वाङ्मय : प्रेरणा व स्वरूप (१८१८ ते १९६०) । २२१
  – डॉ. सोमनाथ दडस
- मराठी साहित्याच्या प्रेरणा (१८१८ ते १९६०) । २३१
  – डॉ. नवनाथ गोरे
- मराठी साहित्याच्या प्रेरणांचा आढावा (१८१८ ते १९६०) । २४३
  – प्रा. ज्ञानेश्वर खिलारी
- मराठी कथा : प्रेरणा, स्वरूप व वाटचाल (१८१८ ते १९६०) । २५०
  – डॉ. सुभाष पुलावळे
- मराठी वाङ्मय : सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि । २६०
  वाङ्मयीन पार्श्वभूमी (१९४६ ते १९६०)
  – डॉ. उमेश सिरसट
- आधुनिक मराठी साहित्य : प्रेरणा व प्रवृत्ती । २७२
  – प्रा. विठ्ठल जाधव
- अर्वाचीन मराठी कालखंड : प्रेरणा, स्वरूप व वाटचाल । २७६
  – प्रा. हिरा वाघ
- अर्वाचीन कालखंडातील प्रबोधन चळवळी व मराठी साहित्य । २८१
  – डॉ. राहुल जगदाळे
- अर्वाचीन कालखंड : दलित नियतकालिकांचे स्वरूप । २८८
  – डॉ. सुभाष देशमुख

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

- अर्वाचीन मराठी वाङ्मय : प्रेरणा, वैशिष्ट्ये व चळवळी । १५६
  – डॉ. आण्णा माने
- ललित गद्य : संकल्पना व स्वरूप । १७३
  – डॉ. लक्ष्मीकांत येळवंडे
- १९२० ते १९६० या कालखंडातील आत्मचरित्रे । १८४
  – डॉ. जालिंदर कानडे
- मराठी नाट्यवाङ्मय : स्वरूप व वाटचाल (१९२० ते १९४५) । १८८
  – डॉ. द. के. गंधारे
- मराठी नाटकाची वाटचाल : एक दृष्टिकोन (१९५० ते २०००) । १९५
  – डॉ. अनिता आढाव
- मराठी साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणा (१८१८ ते १९६०) । २१०
  – प्रा. अनिल गोटे
- महाराष्ट्रातील प्रबोधन साहित्य, प्रेरणा व परिवर्तन चळवळ । २१६
  – प्रा. विक्रम कांबळे
- चरित्र वाङ्मय : प्रेरणा व स्वरूप (१८१८ ते १९६०) । २२९
  – डॉ. सोमनाथ दडस
- मराठी साहित्याच्या प्रेरणा (१८१८ ते १९६०) । २३९
  – डॉ. नवनाथ गोरे
- मराठी साहित्याच्या प्रेरणांचा आढावा (१८१८ ते १९६०) । २४३
  – प्रा. ज्ञानेश्वर खिलारी
- मराठी कथा : प्रेरणा, स्वरूप व वाटचाल (१८१८ ते १९६०) । २५०
  – डॉ. सुभाष पुलावळे
- मराठी वाङ्मय : सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन पार्श्वभूमी (१९४६ ते १९६०) । २६०
  – डॉ. उमेश सिरसट
- आधुनिक मराठी साहित्य : प्रेरणा व प्रवृत्ती । २७२
  – प्रा. विठ्ठल जाधव
- अर्वाचीन मराठी कालखंड : प्रेरणा, स्वरूप व वाटचाल । २७६
  – प्रा. हिरा वाघ
- अर्वाचीन कालखंडातील प्रबोधन चळवळी व मराठी साहित्य । २८१
  – डॉ. राहुल जगदाळे
- अर्वाचीन कालखंड : दलित नियतकालिकांचे स्वरूप । २८८
  – डॉ. सुभाष देशमुख

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

अर्वाचीन कालखंडातील प्रबोधन चळवळी व मराठी साहित्य

– डॉ. राहुल जगदाळे
प्र.प्राचार्य
कै. तुकाराम धोंडीबा पठारे महाविद्यालय,
चंदननगर, पुणे

नवशिक्षण आणि नवमूल्यांनी अर्वाचीन काळातील पिढीत आत्मभान जागृत केले. या आत्मभानातून मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन विस्तारला. यातूनच माणूसपणाचे व्यापक भान आले. यामुळेच स्वातंत्र्याची चळवळ उदयास आली. या स्वतंत्र भारतामध्ये आपल्या स्वातंत्र्याची स्वरूप मूल्ये कोणत्या स्वरूपाची असतील? असे प्रश्न शोषित समाजमनात निर्माण झाले. यांचा परिणाम जीवनाच्या सर्व क्षेत्रावर झाला. त्याचप्रमाणे साहित्यावरही झाला. यातूनच प्रबोधनाच्या चळवळीचा उदय झाला. त्याचप्रमाणे साहित्यावरही झाला. साहित्यातील नवमूल्यांनी चळवळ उभी केली. व चळवळींनी साहित्यांच्या विचार कक्षा विस्तारित केल्या.

गृहितके :

१. नवविचार मूल्य व शिक्षणमूल्यांचा व्यापक सामाजिक परिणामांचा मानवी जीवनावर परिणाम झाला.

२. स्वातंत्र्य चळवळीतून स्वातंत्र्याच्या मूल्यांचे भान आले. त्याचबरोबर स्वातंत्र्य समाजव्यवस्थेत शोषितांच्या स्वातंत्र्याचा विचार आकार घेऊ लागला.

३. परमहंस सभा, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज आणि सत्यशोधक समाज इत्यादी चळवळींनी समाजजीवनात प्रबोधन केले. याचा परिणाम मराठी साहित्यावर झाला.

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

४. सयाजीराव गायकवाड, शाहू महाराज [illegible]
मराठी साहित्यावर परिणाम झाला.

उद्दिष्टये :

१. नवविचार मूल्य व शिक्षणमूल्यांचा [illegible] जीवनावरील शोध घेणे व कारणमीमांसा करणे.

२. स्वातंत्र्यचळवळीतून स्वातंत्र्याच्या मूल्यांचे [illegible] शोषितांना स्वतंत्र भारतातील समाजव्यवस्थेतील [illegible] शोध घेणे.

३. परमहंस सभा, प्रार्थना समाज, आर्यसमाज आणि [illegible] इत्यादी चळवळींनी समाज जीवनात केलेल्या प्रबोधनाचा शोध घेणे.

४. प्रबोधनाच्या चळवळीचा मराठी साहित्यावर झालेल्या [illegible] घेणे.

अर्वाचीन कालखंड जगभरात प्रबोधनाच्या, [illegible] मानवतेचे संदर्भ प्राप्त करून देणारा आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीची [illegible] वसाहतवाद्यांच्यामुळे जगभर पोहोचली. यातून [illegible], समाजवाद, [illegible] उदयास आला. या मानवतावादाला समता, स्वातंत्र्य, [illegible] वैज्ञानिक दृष्टी इत्यादी संदर्भ प्राप्त झालेले होते. भारतीय [illegible] तरुणांचा या मूल्यविचारांशी परिचय झाला. यातूनच [illegible] चळवळीमध्ये यापूर्वीपासून प्रबोधनाची ही मूल्ये असल्याचे [illegible]

अर्वाचीन काळामध्ये भारतामध्ये उदयास आलेल्या [illegible] चळवळींनी आत्मभान दिले. [illegible] प्रबोधन मूल्ये [illegible] आहेत. गौतम बुद्ध, वारकरी संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय आणि [illegible] इत्यादी संप्रदायाच्या विचारावर वाङ्मयीन चळवळी उदयास आल्या. [illegible] होणे महत्त्वाचे आहे. याबाबत 'साहित्याचा अन्वयार्थ' या समीक्षा [illegible] कोतापल्ले म्हणतात, "बाराव्या-तेराव्या शतकात मराठी वाङ्मयात आणि [illegible] अशाच काही चळवळी आकाराला आलेल्या होत्या. महानुभाव, वारकरी [illegible] चळवळींनी मराठी वाङ्मयाची जडणघडण केली. [illegible] या [illegible] भाषा आणि वाङ्मय संस्कृतीची जडणघडण केली."[१] कोतापल्ले [illegible] साहित्याच्या प्रबोधन चळवळीच्या अनुषंगाने [illegible] योग्य आहे. [illegible] ऐतिहासिकही आहे. मराठी वाङ्मय प्रबोधन चळवळीचा पाया [illegible] शतकात घातला आहे. ती फ्रेंच राज्यक्रांतीपूर्वी [illegible] आहे. [illegible] वाङ्मय चळवळीच्या प्रबोधनाची मूल्ये [illegible] आहे. [illegible] पर्यायांनी असल्याचा आरोप [illegible]

Vikas Pratishthan's T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

सनातनवाद विरुद्ध उदारमतवाद – मराठी वाङ्मय चळवळीचा उदय :

तेरावे शतक मुस्लिम आक्रमणाचा काळ आहे. याचा परिणाम भारतीय समाजजीवनावर झाला. महाराष्ट्रामध्ये यादवांची राजवट आहे. राजकीय-धार्मिक लोकांवर उच्चनीचता, श्रेष्ठ-कनिष्ठ आणि जातीयवादाचा प्रभाव आहे. यामुळे सर्वसामान्य माणूस त्रासला होता. 'चतुर्वर्ग-चिंतामणी' हा कर्मकांडाची महती आणि व्रताचे महत्त्व वाढविणारा ग्रंथ याच काळात निर्माण झाला हे यावरून स्पष्ट होते. सनातन विचाराचा प्रभाव समाजावर अधिक होता. या प्रभावाला सर्वसामान्य जनता नाकारू पाहात होती. याचा परिणाम म्हणजे संप्रदायाचा उदय आणि नवी समाजव्यवस्था निर्मितीचा प्रयत्न केलेला दिसतो. या नवसमाजाचे विचार नामदेव-चक्रधर-ज्ञानेश्वर आदी संत मांडताना दिसतात. त्यांनी अद्वैतवाद, लोकदैवताचा स्वीकार, पृथ्वीला स्वर्ग मानणे इत्यादी मूल्यांनी सनातनवादाला विरोध केला. हाच मराठी साहित्याचा पहिला आविष्कार आहे. हा आविष्कार काव्य स्वरूपामध्ये झालेला आहे. या काव्याची निर्मिती प्रेरणा अवाङ्मयीन आहे तर स्वरूप अस्सल वाङ्मयीन आहे. आविष्कारांची जाणीव व्यापक समाजहिताची आहे. यावरून साहित्याची गुणता श्रेष्ठ दर्जाची असल्याचे स्पष्ट होते.

प्रबोधन चळवळीला मराठी साहित्याला प्रस्थापित करताना संघर्ष करावा लागलेला आहे. हा संघर्ष सनातन विरोध, उदारमतवाद असा असला तरी तो प्रस्थापित विरुद्ध शोषित असाही आहे. त्याचप्रमाणे संस्कृतविरुद्ध लोकव्यवहार मराठी भाषा असाही असताना दिसतो. या संघर्षाबाबात नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, ''एका प्रकारे सनातन्यांचे हितसंबंध या नव्या चळवळीमुळे (महानुभाव-वारकरी) दुखावले गेले होते हेच दिसते. त्यामुळे सनातन्यांनी असंख्य प्रकारचे छळ केले. तरीही अभंग निष्ठेने आणि जिद्दीने महानुभाव, वारकरी आपल्या भूमिकेवर अडून राहिले.''[२] कोत्तापल्ले म्हणतात त्याचा प्रत्यय ज्ञानदेव-तुकारामांच्याकडे पाहिल्यास येतो. जीवघेण्या संघर्षातही वाङ्मयीन व सामाजिक चळवळ चालूच ठेवली.

सत्यशोधक प्रबोधन चळवळ आणि मराठी साहित्य :

म. फुलेंच्या प्रेरणेने निर्माण झालेली सत्यशोधक चळवळ सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक क्षेत्रामध्ये परिवर्तनवादी प्रबोधनाची चळवळ करत होती. या चळवळीचा उद्देश व्यापक स्वरूपाचा होता. समताधिष्ठित समाजव्यवस्था आणि मानवी स्वातंत्र्याचा आग्रही विचार चळवळीच्या केंद्रस्थानी होता. या चळवळीचे तत्त्वज्ञान मांडणारा 'सार्वजनिक वर्ग' हा मराठी वाङ्मयातील क्रांतीकारक स्वरूपाचा ग्रंथ होता. या ग्रंथाच्या अभ्यासातून नवसमाजाची नवीपिढी उदयास आली. यादृष्टीने भारतभर प्रभाव असणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये सयाजीराव गायकवाड,

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

शाहू महाराज, केळूसकर गुरुजी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी अभ्यासक, विचारवंत निर्माण झाले.

म. फुलेंच्या वैचारिक विचारांची प्रेरणा घेऊन ग्रामीण साहित्याची चळवळ उभी राहिली. फुलेंच्या सामाजिक प्रबोधनांच्या विचारावर ग्रामीण साहित्याच्या अनुभवांचे, जाणिवेचे आणि नवविचार मूल्यांचे भरणपोषण झाले आहे. म्हणून ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीची प्रेरणा म. फुले आहेत. १९२० नंतर या चळवळीचा वाङ्मयीन प्रभाव अधिक झाला. आणि ग्रामीण साहित्याला स्वतःचा आकृतीबंध प्राप्त झाला. या साहित्याने सर्वसामान्य माणसांची मने जिंकली. त्याचबरोबर समीक्षकांना विचारप्रवृत्त केले. या साहित्याने ग्रामीण जीवनाचे यथार्थ दर्शन घडविले. सुखदुखाःचा व्यापक शोध घेतला. आणि समाजाच्या व्यापक पटलावर याबाबत आवाज उठविला. म्हणूनच ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीचा हेतू समाजप्रबोधन हा आहे.

दलित साहित्य : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

दलित साहित्याच्या निर्मितीची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जातीव्यवस्थेच्या विरोधी चळवळीत आहे. डॉ. बाबासाहेब जातीव्यवस्था नाकारतात. समतेचा आग्रह धरतात. आणि सर्वसामान्य माणसाला 'माणूस' असल्याचे आत्मभान देतात. याच मूल्यविचारातून दलित साहित्याची चळवळ आकार घेते. यामुळे या साहित्याच्या केंद्रस्थानी डॉ. आंबेडकर ऊर्जास्त्रोत म्हणून आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शनाने जीवनाचा अर्थ शोधणारी नवी पिढी उदयास येताना दिसते. याबाबत आपले मत नोंदविताना नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, "दलित साहित्यापुरते बोलायचे झाले तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रमुख ऊर्जाकेंद्र आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रकाशातच ही नवी चळवळ जीवनाचा एक नवा अन्वयार्थ लावू पहाते. धर्मव्यवस्थेने येथील माणसांना बंदिस्त केले आहे. म्हणून त्याच्या लौकिक जीवनाची ससेहोलपट तर होतेच पण त्याची आत्मिक उन्नतीही होत नाही. म्हणून वर्णव्यवस्थेची ही अनेक मजली इमारत उद्ध्वस्त केली पाहिजे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराचे प्रमुख सूत्र आहे."[३] कोत्तापल्ले यांनी नोंदविलेला विचार दलित साहित्यांच्या अनुषंगाने योग्यच आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचे ध्येयच जातीव्यवस्था नष्ट करणे आणि समाजाधिष्ठित समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे होते. सामाजिक अन्यायाला विरोध करताना डॉ. आंबेडकर आक्रमक व विद्रोही होते. यांचे प्रतिबिंब साहित्यातील विद्रोहातून स्पष्टपणे व्यक्त झाले आहे. अर्वाचीन काळामध्ये ग्रामीण साहित्य व दलित साहित्य निर्मितीचा, विकासाचा प्रत्यय अन्य साहित्य चळवळीत पहावयास मिळत नाही.

T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Vikas Pratishthan's
Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

स्त्री चळवळी आणि मराठी साहित्य :

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर स्त्रीवादी प्रबोधन चळवळींना गती प्राप्त झाली. सुशिक्षित स्त्रीवर्गाला चळवळीच्या विचारांची ओळख झाली. आपण माणूस असल्याच्या व्यापक जाणीवेमुळेच साहित्य निर्मितीची प्रेरणा त्यांना प्राप्त झाली. लिंगभेदापलीकडचे माणूसपण स्वीकारण्याचे आव्हान त्यांच्या चळवळीने व साहित्याने आग्रहाने नोंदविले. यातून मराठी साहित्यामध्ये विविध जाती, धर्मातील आणि व्यवसायातील स्त्रियांनी मुक्तपणे आपले शोषण व दुःख मांडले. यामुळे पुरुषी अहंकार, दांभिकपणा आणि संस्कृतीचा श्रेष्ठत्वगंड गळून पडण्यास मदत झाली.

स्त्रीवादी चळवळीने स्त्रीमनाला आव्हान केले आणि स्त्री साहित्यामध्ये मानवी मनाचा उन्नत आविष्कार घडविला. शोषित मूक मन बोलते झाले. आणि जीवनाच्या विविध क्षेत्रामध्ये यशस्वी वावरू लागले. स्त्रीप्रबोधन चळवळीला, साहित्याला म. फुले, ताराबाई शिंदे आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांची प्रेरणा आहे, हेही आवर्जून लक्षात घ्यावे लागेल.

आदिवासी साहित्य आणि प्रबोधन चळवळ :

अर्वाचीन काळामध्ये बदलते जीवनमान आणि साहित्यामध्ये मानवी जीवनांच्या सुखदुःखांचा विचार ही प्रबोधन चळवळीनी केलेली खूप मोठी वैचारिक क्रांती म्हणावी लागेल. याच विचारांच्या प्रक्रियेमध्ये विविध चळवळींबरोबर साहित्याचाही उदय आणि विकास झाला. दऱ्याखोऱ्यांत राहणारा आणि स्वतःची सुखदुःखे स्वतःशी गुणगुणणारा आदिवासी आपली अनुभूती, व्यथा व्यापक समाजापुढे साहित्याच्या रूपाने मांडू लागला. त्यांच्यामध्ये आत्मभान निर्माण करण्याचे कार्य विविध प्रबोधन चळवळींनी केले असे दिसते.

आदिवासी व्यापक परिवर्तनवादी चळवळीचा महत्त्वाचा घटक आहे. तो भारतीय समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये असला पाहिजे. आदिवासींच्या संपूर्ण विकासाशिवाय समाज सर्वतोपरी विकसित झाला आहे असे म्हणता येणार नाही. यादृष्टीने 'आदिवासी साहित्य संमेलन अध्यक्षीय भाषणे' या ग्रंथातील 'यशवंत मनोहर' यांचे विचार महत्त्वपूर्ण आहेत. ''गोदावरी परुळेकरांनी 'जेव्हा माणूस जागा होतो' लिहिले आणि मराठी साहित्यात एका नव्या दालनाची पायाभरणी केली. वाहरू सोनवणे मराठी साहित्यात एक अनुभवसंपन्न प्रतिभावंत कवी म्हणून पुढे येत आहेत. प्रा. मोतीराम राठोड, राजाभाऊ गडकर हे त्यांच्या क्षेत्रातील कामगिरीमुळे आदिवासी व भटक्या मातीत वाङ्मयीनदृष्ट्या चैतन्य निर्माण करीत आहेत.''[४] या सर्वांचे प्रबोधन चळवळीचे आणि मराठी साहित्यातील नाते समजून घेतल्यास आदिवासी समाजाचे सामाजिक नाते स्पष्ट होईल.

आदिवासी समाजामध्ये विपुल साहित्य निर्मिती झाली आहे. या साहित्याने

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

प्रादेशी जीवनाचा व्यापक शोध घेतला आहे. मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न आदिवासी साहित्याकडून झालेला आहे.

शेतकरी चळवळ आणि मराठी साहित्य :

इ.स. १९८०च्या दशकानंतर भारतीय समाजामध्ये शेतकरी चळवळीचा उदय झाला. शेतकऱ्यांचे सुखदु:ख, आर्थिक शोषण, शेतीमालाची हेळसांड आणि आत्महत्या या प्रश्नांनी उग्र स्वरूप धारण केले. शेतकऱ्यांनी संघटित होऊन चळवळ उभारली. या चळवळीला मोडून काढण्याचेही प्रयत्न शासनाकडून झाले. पण चळवळीचा जोर वाढतच राहिला. याचा परिणाम चळवळ आणि शेतकरी अनुभव साहित्यातून व्यक्त होऊ लागला. यातूनच विदर्भ-मराठवाड्यातील कवी सोनसारे, प्रदीप पाटील, इंद्रजित भालेराव, विठ्ठल वाघ इत्यादींनी आपले दु:ख समर्थपणे मांडले.

शेतकरी समाजाचे जीवनमान साहित्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रतिबिंबित होताना दिसते. आज हा प्रवाह अल्प स्वरूपात असला तरी त्याची व्यापकता मोठी आहे. या चळवळीच्या प्रेरणास्थानी छ. शिवाजी महाराज, सयाजीराव गायकवाड आणि शाहू महाराज असताना दिसून येते.

वाङ्मयीन प्रबोधनाच्या चळवळींना जनमानसाचा आधार :

अभिजात साहित्य निर्मितीला जनमानसाचा आधार लागतोच असे नाही. पण समाजप्रबोधनाच्या चळवळी व साहित्य यशस्वी करण्यासाठी जनमानसाच्या आधाराची गरज असते. ज्या चळवळीचा जनाधार संपुष्टात येतो, त्या प्रबोधन चळवळी-साहित्य संपुष्टात येते असा अनुभव येताना दिसतो.

समाजाच्या व्यापक जनमानसासाठी उदयास आलेली प्रबोधन चळवळ मानवी मूल्यांच्या मांडणीचा आग्रह धरते. साहित्यामध्ये हे मूल्य केंद्रस्थानी असते.

निष्कर्ष :

१. भारतीय प्रबोधन चळवळीची विचारमूल्ये भारतीय संस्कृतीतून घेतलेली आहेत. त्यांची उसनवारी झालेली नाही. म्हणूनच मराठी वाङ्मयामध्ये संस्कृतीचे दर्शन घडते.
२. सनातनवाद विरुद्ध उदारमतवाद अशी चळवळ मध्ययुगामध्ये महानुभाव वारकरी यांनी उदयास आणली. यांनी मराठी साहित्य समृद्ध केले.
३. ग्रामीण साहित्य व दलित साहित्य यांना अनुक्रमे म. फुले व डॉ. आंबेडकर यांच्या समाज प्रबोधनाच्या चळवळीची प्रेरणा आहे.

संदर्भ :

१. कोत्तापल्ले नागनाथ , 'साहित्याचा अन्वयार्थ (चळवळीचे साहित्यशास्त्र), स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद १९९६, पृ.क्र. ३४.

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

प्रादेशी जीवनाचा व्यापक शोध घेतला आहे. मराठी साहित्याचे चित्र समृद्ध करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न आदिवासी साहित्याकडून झालेला आहे.

शेतकरी चळवळ आणि मराठी साहित्य :

इ.स. १९७०च्या दशकानंतर भारतीय समाजामध्ये शेतकरी चळवळीचा उदय झाला. शेतकऱ्यांचे सुखदुःख, आर्थिक शोषण, शेतीमालाची हेळसांड आणि आत्महत्या या प्रश्नांनी उग्र स्वरूप धारण केले. शेतकऱ्यांनी संघटित होऊन चळवळ उभारली. या चळवळीला मोडून काढण्याचेही प्रयत्न शासनाकडून झाले. पण चळवळीचा जोर वाढतच राहिला. याचा परिणाम चळवळ आणि शेतीतील अनुभव साहित्यातून व्यक्त होऊ लागला. यातूनच खेड्यापाड्यातील कवी विजय सोसारे, प्रदीप पाटील, इंद्रजित भालेराव, विठ्ठल वाघ इत्यादींनी आपले दुःख समर्थपणे मांडले.

शेतकरी समाजाचे जीवनमान साहित्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रतिबिंबित होताना दिसते. आज हा प्रवाह अल्प स्वरूपात असला तरी त्याची व्यापकता मोठी आहे. या चळवळीच्या प्रेरणास्थानी छ. शिवाजी महाराज, सयाजीराव गायकवाड आणि शाहू महाराज असताना दिसून येते.

वाङ्मयीन प्रबोधनाच्या चळवळींना जनमानसाचा आधार :

अभिजात साहित्य निर्मितीला जनमानसाचा आधार लागतोच असे नाही. पण समाजप्रबोधनाच्या चळवळी व साहित्य यशस्वी करण्यासाठी जनमानसाच्या आधाराची गरज असते. ज्या चळवळींचा जनाधार संपुष्टात येतो, त्या प्रबोधन चळवळी-साहित्य संपुष्टात येते असा अनुभव येताना दिसतो.

समाजाच्या व्यापक जनमानसासाठी उदयास आलेली प्रबोधन चळवळ मानवी मूल्यांच्या मांडणीचा आग्रह धरते. साहित्यामध्ये हे मूल्य केंद्रस्थानी असते.

निष्कर्ष :

१. भारतीय प्रबोधन चळवळीची विचारमूल्ये भारतीय संस्कृतीतून घेतलेली आहेत. त्यांची उसनवारी झालेली नाही. म्हणूनच मराठी वाङ्मयामध्ये संस्कृतीचे दर्शन घडते.
२. सनातनवाद विरुद्ध उदारमतवाद अशी चळवळ मध्ययुगामध्ये महानुभाव वारकरी यांनी उदयास आणली. यांनी मराठी साहित्य समृद्ध केले.
३. ग्रामीण साहित्य व दलित साहित्य यांना अनुक्रमे म. फुले व डॉ. आंबेडकर यांच्या समाज प्रबोधनाच्या चळवळीची प्रेरणा आहे.

संदर्भ :

१. कोत्तापल्ले नागनाथ , 'साहित्याचा अन्वयार्थ (चळवळीचे साहित्यशास्त्र), स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद १९९६, पृ.क्र. ३४.

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

अक्षरपेरणी

• जुलै-डिसेंबर २०१८
• वर्ष : चौथे

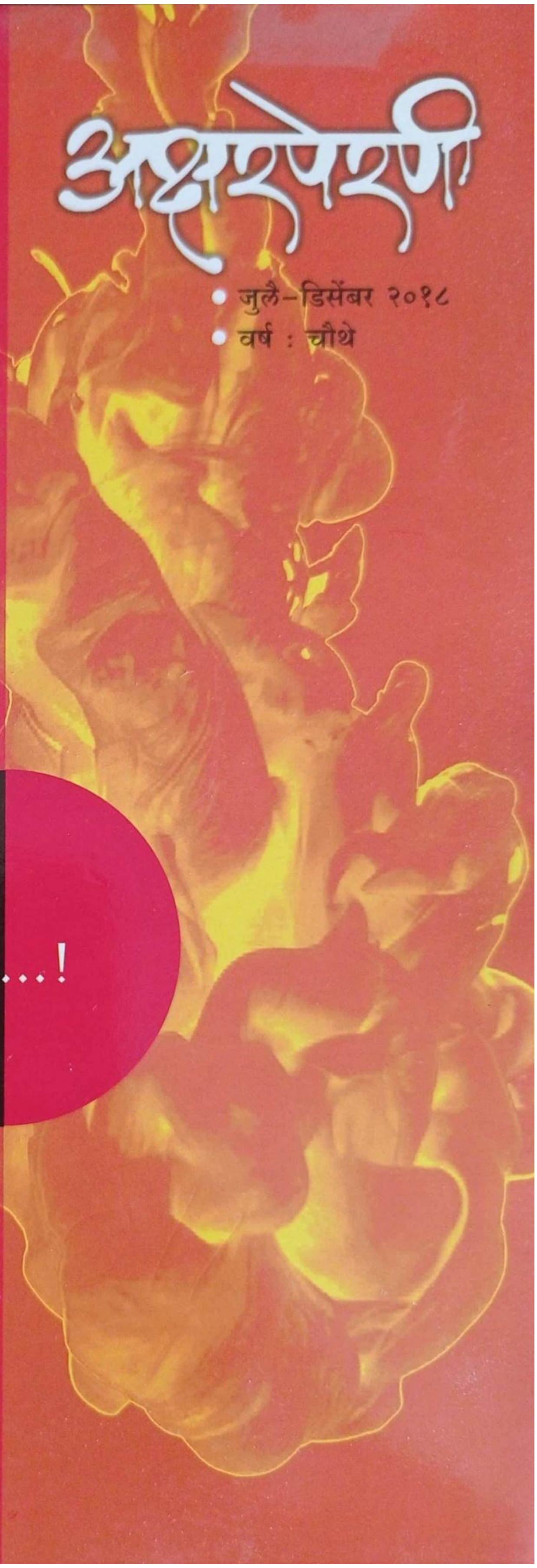

बाप्पा, नव्या सहस्रका...!

नवं सहस्रक दारात आलंय
त्याच्या हातावर काय ठेवू?
दवांत न्हालेलं पहाटेचं फूल
की भुकेनं तडफडून मेलेलं उपासपोटी मूल

कालच्या शतकानं तर घेतला
दऱ्याखोऱ्यांतून वाहणाऱ्या गाण्याचा घोट
मूठभरांच्या भल्यासाठी बेवारस केलं
कंदमुळ्यांवर जगणारं पोट
ठेवू काय त्याच्या हातावर
असंख्य धरणातून साठलेलं मातीचं लोणी
की विस्थापित झालेल्या आदिवासींच्या
डोळ्यांतलं पाणी

विसरू म्हटलं तरी विसरता येत नाही काल
सामूहिक हत्यांना सती म्हणत उधळला जाणारा गुलाल
किती मोजून सांगावेत लेकीच्या गर्भाशयातीलच खून
उंबरा तरी कसा ओलांडू बाप्पा, हे सर्व विसरून
देऊ काय त्याला?
सुंदरतेच्या नावाखाली विकायला मांडलेली
छाती- मांड्यांचं मांस
की अब्रू झाकायला पुरेसं वस्त्र नसलेल्या
फाटक्या शरीरावरचे दंश?

ते सर्व वारसदार मनूचे
जात नाही ज्यांच्या डोक्यातील जात
लेवून रोजच नवे मुखवटे
छळतच आहेत आजही बाहेर नि आत
ठेवू काय त्याच्या तळहातावर
हे विषमतेचं वीर्य
की उगवलेला पश्चिमेचा तो डिटेक्टर सूर्य?

तुला खरंच देऊ इच्छितोय मी
दवांत न्हालेलं पहाटेचं फूल अन्
माणूस नावाच्या महान सृजनाचं
नुकतंच उपजलेलं निरागस मूल

नवं सहस्रक दारात आलंय
त्याच्या हातावर काय ठेवू?

•
लहू कानडे
('तळ ढवळताना' या कवितासंग्रहामधून साभार...)

Vikas Pratishthan's Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

जुलै-डिसेंबर २०१८

वर्ष चौथे । अंक ९ ते १२, १ ते २

संपादक बाळासाहेब घोंगडे

संपादन संयोजन संदीप खाडे

सहसंपादक ईश्वरचंद्र हलगरे, अतुल चौरे

मुखपृष्ठ प्रदीप खेतमर

मुद्रितशोधन नीलेश शेळके

साहित्य पाठवण्यासाठी पत्ता :
संपादक : अक्षरपेरणी, बाळासाहेब घोंगडे
धायरी, बेनकरनगर, अंगणवाडीजवळ
पुणे ४११०४१ संवाद : ९८३४०३२०१५
ईमेल : **aksharperani@gmail.com**

'अक्षरपेरणी'ची वर्गणी भरण्यासाठी : बाळू बी. घोंगडे, बँक ऑफ महाराष्ट्र, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ शाखा, आयएफसी कोड - एमएएचबी ०००१३५५, अकाउंट नं. २००६३०७५०३२

संपादक संपर्क : ९६५७५०२५५२/ ९८३४०३२०१५ /

वार्षिक वर्गणी (व्यक्तीसाठी) : ५००/- । वार्षिक वर्गणी (संस्थेसाठी) : ६००/-
तीन वर्षांसाठी : १२००/- । दशवार्षिक : ३०००/- । आजीवन : ५०००/-

हे मासिक मालक-मुद्रक-प्रकाशक बाळासाहेब घोंगडे यांनी समर्थ ऑफसेट प्रिंटिंग, प्लॉट नं. १८, हिंगणे होम कॉलनी, सर्व्हे नं. १९/१, कर्वेनगर, पुणे ५२ येथे छापून धायरी, बेनकर वस्ती, अंगणवाडीजवळ, ता. हवेली, जि. पुणे ४११०४१, येथे प्रकाशित केले. *या अंकात व्यक्त झालेल्या सर्वच मतांशी संपादक वा संपादकमंडळ सहमत असतीलच असे नाही.*

Vikas Pratishthan's T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

मराठीतील चरित्रात्मक कादंबरी

राहुल जगदाळे

मराठीतील चरित्रात्मक कादंबरी हा प्रा. डॉ. शिरीष लांडगे लिखित एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ स्नेहवर्धन प्रकाशन यांनी प्रकाशित केलेला आहे. यामधून मराठीतील चरित्रात्मक कादंबरी या साहित्यप्रकाराला एक वेगळी दिशा मिळेल असे वाटते. या ग्रंथामधून डॉ. लांडगे यांनी इतिहास, चरित्र, आत्मचरित्र, चरित्रात्मक कादंबरी या संकल्पना विस्तृतरित्या उलगडून दाखवल्या आहेत. १८८ पृष्ठांच्या या ग्रंथामध्ये त्यांनी एकूण सहा चरित्रात्मक कादंबऱ्यांचा विस्तृतरित्या विचार केला आहे.

इ. स. १९६० नंतरच्या काळामध्ये मराठी साहित्यात चरित्रात्मक कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार उदयाला आलेला दिसून येतो. इंग्लिशमधील Biographical Novel यासारखा हा प्रकार मराठीमध्ये रूढ झालेला आपणास दिसून येतो. प्रा. भीमराव कुलकर्णी यांची 'हरिभाऊ' ही कादंबरी मे १९६४ मध्ये प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीकडे पहिली आत्मचरित्रात्मक कादंबरी म्हणून आपणाला पाहता येते. चरित्र लेखनापासून चरित्रात्मक कादंबरीची निर्मिती झालेली आपणास दिसून येते. चरित्रात व्यक्तीच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतची हकीकत येते. चरित्र हे एका व्यक्तीच्या संपूर्ण जीवनाची किंवा त्यातील विशिष्ट कालखंडाची कहाणी असते.चरित्रामध्ये वस्तुनिष्ठता असते. चरित्रकार इतिहास काळाप्रमाणे साधने गोळा करून आपल्या चरित्रातून व्यक्तीचे दर्शन घडवत असतो. ती व्यक्ती अधिकाधिक जिवंत होण्यासाठी चरित्रकाराजवळ कल्पकताही असणे आवश्यक असते.

चरित्र आणि इतिहास यामध्ये काही मूलभूत भेद आहेत. चरित्रामध्ये व्यक्ती केंद्रस्थानी असते. इतिहासात मात्र कोणतीही व्यक्ती केंद्रस्थानी नसून व्यक्तीच्या भावजीवनाला स्थान नसते. चरित्रात मात्र व्यक्तिजीवनातील घटना-प्रसंगांच्या अनुरोधाने लेखकाला जाणवणाऱ्या चरित्र नायक अथवा नायिकेच्या भावजीवनाला स्थान असते.

चरित्र हे प्रामुख्याने तीन अंगांनी बनते असे द. न. गोखले यांना वाटते. त्यांच्या मते व्यक्तित्व, जीवनक्रम व परिस्थिती या तीन घटकांपासून चरित्रातील व्यक्तित्व एकरूप होते. चरित्रांमध्ये भूतकाळातील व्यक्तीच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतची कहाणी येत असते. चरित्राचा लेखक हा चरित्राच्या निर्मितीपूर्वी संशोधक आणि निर्मितीच्या कालखंडामध्ये सर्जनशील लेखक असतो. चरित्रामध्ये सत्यनिष्ठा, कल्पकता आणि सौंदर्य यांचा सुंदर मिलाफ साधला जातो. यामुळे ते आस्वाद्य बनते.

चरित्रात्मक कादंबरी या साहित्यप्रकारामध्ये चरित्र

समकालीन कथा व व्यावहारिक मराठी विशेषांक

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष अकरावे अंक पहिला एप्रिल-मे-जून २०२०

UGC CARE Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

– संपादक –

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३, मोबा. ९४०४०००३९८

Vikas Pratishthan's T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

– अनुक्रमणिका –

१. मराठी कथा: संकल्पना व स्वरूप /
डॉ. नाना झगडे.. ९

२. मराठी कथेची वाटचाल /
डॉ. श्रीराम गडकर.. १९

३. कथेचे घटक व प्रकार /
डॉ. संजय शिंदे.. ३२

४. कथेचा आस्वाद हा आनंदानुभव /
डॉ. राजेंद्र थोरात.. ३९

५. विचारप्रवृत्त व अंतर्मुख करणारी कथा
'जेव्हा मी जात चोरली होती' /
डॉ. विजय बालघरे.. ४४

६. शेतकऱ्यांची व्यथा मांडणारी वास्तव कथा 'लाल चिखल' /
डॉ. विजय केसकर.. ५६

७. विचार आणि चिंतनाचा पाऊस : 'पाऊस आला मोठा' /
डॉ. वर्षा तोडमल ६१

८. विद्रोहाला शक्ती व व्यापकता देणारी कथा – 'उठावण' /
डॉ. महादेव कांबळे.. ६७

९. प्रस्थापित व्यवस्थेला इशारा देणारी कथा – 'उठावण' /
डॉ. प्रवीण ताटे – देशमुख.. ७२

१०. आदिवासींच्या व्यथा, वेदना व संघर्षाचे दर्शन : 'बाजा' /
डॉ. कैलास महाले ८२

११. मुक्या सुरांचा 'बाजा' /
डॉ. हनुमंत भवारी ९१

१२. वैद्यकीय पेशातील प्रवृत्तींवर प्रकाश टाकणारी कथा
'दगड दवाखाना' /
डॉ. राहुल जगदाळे १००

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

१३. नातेसंबंधातील ताण-तणाव प्रदर्शित करणारी कथा 'वापसी' /
डॉ. प्रतिभा शंकर घाग-सोनी ११३

१४. प्रसंगनिष्ठ विनोदातून लोकप्रबोधन करणारी कथा
'शुभमंगल सावधान' /
डॉ. नानासाहेब पवार ११८

१५. श्रमप्रतिष्ठा व ध्येयवाद जागवणारी कथा 'कष्टाची भाकरी' /
डॉ. हरेश संपत शेळके १२८

१६. भाषिक कौशल्ये विकास /
डॉ. राजेंद्र रामकृष्ण सांगळे १३२

१७. आकलनासह श्रवण कौशल्य /
डॉ. तुषार चांदवडकर १४०

१८. संभाषण कौशल्याचे स्वरूप, महत्त्व
व सुधारणेसंदर्भातील उपाय /
डॉ. राहुल अशोक पाटील १४४

१९. वाचन कौशल्य /
डॉ. संदीप रंगनाथ तापकीर १५३

२०. लेखन कौशल्य
डॉ. कीर्ती मिलिंद मुळीक................................ १६१

२१. ई- संवादाचे स्वरूप व विविध माध्यमे /
डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे १६४

२२. सारांश लेखन /
डॉ. नितीन कल्याण मोटे १७५

२३. सिन्नर महाविद्यालयात पदवी शिक्षण घेणाऱ्या
विद्यार्थ्यांचा वाचन अभिरूचीचा अभ्यास /
डॉ. सुभाष बंडू अहिरे १८३

Vikas Pratishthan's Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14.

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

१२. वैद्यकीय पेशातील प्रवृत्तींवर प्रकाश टाकणारी कथा 'दगड दवाखाना'

– डॉ. राहुल जगदाळे –

सहायक प्राध्यापक व प्रभारी प्राचार्य,

कै. तुकाराम धोंडिबा पठारे कला, वाणिज्य व विज्ञान वरिष्ठ महाविद्यालय, चंदननगर, पुणे- १४

ई- मेलः rahulbjagdale@gmail.com भ्रमणध्वनीः ९८२२९४८४६१

प्रास्ताविक :

'दगड दवाखाना' या कथेतून लेखकाने वैद्यकीय पेशातील वृत्ती- प्रवृत्तींवर प्रकाश टाकला आहे. सर्वसामान्य व्यक्ती डॉक्टरांना देव मानतात. मात्र या पवित्र क्षेत्रातील डॉक्टर आपल्यावर भरवसा ठेवून येणाऱ्या रुग्णांची दिवसाढवळ्या लूट करतात. वैद्यकीय पेशा आता सेवाक्षेत्र राहिलेले नसून त्यात पूर्णपणे व्यावसायिकता आलेली आहे याचे प्रत्यंतर आपणाला या कथेमधून येते. वैद्यकीय शिक्षण घेत असताना विद्यार्थ्यांना काही नीतिमूल्ये, तत्त्वे शिकवली जातात. प्रतिज्ञा घेतली जाते. मात्र प्रत्यक्षात व्यवहारात ही नीतीमूल्ये, तत्त्वे आणि प्रतिज्ञेला काहीच किंमत नसते हे या कथेतून दिसून येते. सर्वसामान्य रुग्णांसोबतच प्रत्यक्षात डॉक्टर असणाऱ्या व्यक्तीलाही उपचार घ्यायचे असतील तर त्यांनाही नाडले जाते याचे लेखकाला आश्चर्य वाटते. एका डॉक्टरवर उपचार करण्यासाठी दुसऱ्या डॉक्टरने कोणत्याही प्रकारची फी घेऊ नये, हा वैद्यकीय क्षेत्रातील एक सर्वमान्य संकेत आहे. मात्र त्या संकेतालाही हरताळ फासला जातो याचे चित्रण लेखकाने येथे केले आहे.

लेखक परिचय :

डॉ. राजेंद्र मलोसे यांचा जन्म ११ मे १९५५ रोजी झाला. ते एम.बी.बी.एस. पदवीप्राप्त डॉक्टर असून नाशिक जिल्ह्यातील चांदवड येथे वैद्यकीय सेवा देतात. साहित्यक्षेत्रातही त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या 'स्वप्नपंख' (१९९७) व 'गाथा सप्तपदी' (२००२) या दोन कादंबऱ्या प्रकाशित आहेत. तसेच त्यांनी 'नख पुराण', 'मोबाईल पुराण', 'अंघोळ पुराण', 'तू चालत राहणं' इत्यादी छोटेखानी पण उपयुक्त आरोग्य पुस्तिकांचे लेखनही केलेले आहे. 'दगड दवाखाना' ही त्यांची कथा 'महात्मा गांधी दगड दवाखाना' या २०१८ मधील कथासंग्रहातील आहे. त्यांचा 'बखर आणि तुझं माझं घर' हा दीर्घ कथासंग्रहदेखील प्रकाशित आहे.

डॉ. राजेंद्र मलोसे हे सामाजिक बांधिलकी जपणारे नामवंत डॉक्टर आहेत. ते

Vikas Pratishthan's Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

आरोग्यविषयक व्याख्याने, आदिवासी रुग्णांवर मोफत उपचार व वृक्षारोपणासारख्या गोष्टींमध्ये सक्रिय असतात. त्यांच्या 'स्वप्नपंख' या कादंबरीला महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे संस्थेचा 'वा. म. जोशी' आणि 'देवदूत गुणवंत पुरस्कार' हे दोन पुरस्कार प्राप्त झालेले आहेत. 'गाथा सप्तपदी' या कादंबरीला 'बाबा पद्मनजी पुरस्कार' प्राप्त आहे.

कथेचे आशयसूत्र / कथानक :

'दगड दवाखाना' या कथेमधील जगदीश जेवळीकर हा एम.बी.बी.एस. झालेला एक डॉक्टर आहे. तो पेशाने डॉक्टर असून लेखकाचा उत्तम मित्र आहे. जगदीश हा अत्यंत हुशार असून थोडासा लाजराबुजरा आहे. जगदीशची बहीण हीसुद्धा डॉक्टर आहे. एके दिवशी ती लेखकाला बोलावून घेते व जगदीश याला हृदयरोग असल्याचे सांगते. यावेळी लेखक जगदीशची विचारपूस करून त्याला चांगल्यात चांगल्या डॉक्टरांना दाखविण्याचा सल्ला देतो. सर्व विचारपूस झाल्यावर जगदीशच्या बहिणीच्या आग्रहाखातर ते जगदीशला मुंबईत नेऊन त्याचे ऑपरेशन करून आणण्याची जबाबदारी स्वतःवर घेतात. त्यांना धीर यावा म्हणून स्वतःच्या मामाच्या ऑपरेशनची गोष्ट त्यांना सांगतात. इ.स. १९८० च्या आसपास स्वतःच्या मामाबाबत घडलेला प्रसंग लेखक या डॉक्टर बहीण- भावाला सांगतात व हे ऑपरेशन म्हणजे फार मोठे दिव्य नसते असा धीर त्यांना देतात.

लेखकाचा श्री नावाचा मामा असतो. तो बी.एस्सी. ॲग्री झालेला असतो. या मामाच्या घरी जवळपास दोनशे एकर शेती असते. मात्र त्यास हृदयरोग असतो. त्याच्या हृदयाची एक झडप खराब झालेली असते आणि डॉक्टरांनी त्याला हृदयाचे ऑपरेशन करणे आवश्यक आहे, असा सल्ला दिलेला असतो. मात्र श्री मामाच्या घरचे लोक ऑपरेशनच्या विरोधात असतात. घरामध्ये पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या अंधश्रद्धा, गैरसमज यामुळे ते श्री मामाला ऑपरेशन करू देत नाहीत. श्री मामा लेखकाच्या आईचा सगळ्यात धाकटा भाऊ असल्याने लेखकाच्या वयाचा असतो. तो लेखकाला खरी समस्या सांगतो. त्याच्या दृष्टीने लेखक त्याचा उत्तम मित्र असतो, म्हणून तो लेखकाला सर्व खरे सांगतो. दम लागणे, सांधे दुखणे, छातीत धडधड होणे या सर्व समस्यांची कल्पना तो लेखकाला देतो. यावर लेखक त्याला हृदयाचे ऑपरेशन हा एकमेव इलाज असल्याचे सांगतो. त्याशिवाय लग्नही न करण्याचा सल्ला देतो. या ऑपरेशनसाठी लागणाऱ्या पंधरा हजार रुपयांची जुळवाजुळव करून घरी कोणालाही न सांगता थेट मुंबईला जाऊन ऑपरेशन करण्याचा सल्ला लेखक देतो. श्री मामा लेखकाचा सल्ला ऐकतो व लेखकाबरोबर मुंबईला येतो.

तेथे लेखकाचा डॉ. गोपीनाथ हा एक मित्र हृदयरोग शल्यचिकित्सक असतो.

तो सर्व तपासण्या करून श्री मामाचे जे.जे. हॉस्पिटलला ऑपरेशन निश्चित करतो. त्यादिवशी त्या हॉस्पिटलमध्ये हृदयाच्या झडपा बसविण्याचे ऑपरेशन होतात. एक पेशंट पंजाबचा, दुसरा कर्नाटकचा तर तिसरा पेशंट श्री मामा असतो. उर्वरित दोन्ही पेशंटबरोबर त्यांचे नातेवाईक असतात. मात्र श्री मामाबरोबर लेखक एकटाच असतो. लेखक अधूनमधून मित्राचा वशिला लावून श्री मामाला अतिदक्षता विभागात जाऊन पाहून येतो. अन्य दोन पेशंटचे नातेवाईक लेखकाभोवती जमा होऊन माहिती घेतात. लेखक डॉक्टर असल्याचे कोणालाही सांगत नाही. ४८ तास अतिदक्षता विभागात झाल्यानंतर पंजाबचा पेशंट मरतो व नंतर कर्नाटकचाही पेशंट मृत्युमुखी पडतो. त्यामुळे लेखक खूप घाबरतो. मात्र लेखकाचा डॉक्टर मित्र त्याला धीर देतो. श्री मामाचे असे काही होणार नाही, याची खात्री देतो. त्या दोन पेशंटचे ऑपरेशन करायला उशीर केल्यामुळे हृदय खूपच खराब झालेले असते. त्यामुळे त्यांचे ऑपरेशन अयशस्वी होते. मात्र लेखकाने योग्य निर्णय घेऊन मामाच्या हृदयाचे ऑपरेशन त्वरित केल्याने श्री मामा वाचतो. एखाद्या रोगावर वेळच्या वेळी इलाज केल्यास पेशंटच्या जीवास धोका नसतो हे सूचविले आहे. मात्र आजाराकडे दुर्लक्ष केल्यास जीवावर बेतू शकते, याची जाणीवही करून दिलेली आहे.

या ऑपरेशनची पूर्वकल्पना लेखक मामाच्या आई- वडिलांना देत नाही. मात्र पाचव्या दिवशी श्री मामा बरा झाल्यावर तो आईला फोन करून त्याविषयीची कल्पना देत सर्वांना बोलावून घेतो. लेखकाचा थोरला मामा हॉस्पिटलमध्ये दाखल होऊन श्री मामाच्या गळ्यात पडून रडतो. लेखकाचे जागरण झाल्याने त्याला आंघोळ करून झोपण्याचा सल्ला देतो. श्री मामासारखेच जगदीशचेही ऑपरेशन डॉ. गोपीनाथ यांच्या सल्ल्याने करण्याचे लेखक ठरवतो. जगदीशच्या डॉक्टर बहिणीला तसे सांगतो. ती होकार देते. डॉ. गोपीनाथ जगदीशच्या हृदयाची झडप बदलण्याचा सल्ला देतात. लेखक जगदीशचेही ऑपरेशन स्वतः हॉस्पिटलमध्ये जातीने हजर राहून करून घेतो. ते यशस्वी होते. या ऑपरेशनच्या वेळेस जगदीशची बहीण, जगदीशचे आई- वडील अशी मंडळी सोबत असल्याने लेखकाला फारसा ताण नसतो; मात्र सर्व पळापळ त्यालाच करावी लागते. जगदीशचे ऑपरेशन यशस्वी होऊन त्याला घरी आणले जाते.

काही दिवसानंतर जगदीशला पुन्हा पोटात दुखण्याचा त्रास होतो. क्ष-किरण तपासणी केल्यावर मुतखडा असल्याचे निदान होते. ऑपरेशन करावे लागणार म्हणून जगदीश घाबरतो. जगदीशची बहीण पुन्हा लेखकाला फोन करून अडचणीतून मार्ग काढण्याची विनंती करते. लेखक पुन्हा सर्व जबाबदारी खांद्यावर घेतो. यावेळेस ऑपरेशन नको म्हणून अन्य पर्यायांची चाचपणी करतो. तेव्हा त्याला मुंबई मध्ये

'लिथोट्रिप्सी' हे नवे मशीन आलेले असून ते अतिसूक्ष्म लहरींच्या सहाय्याने मुतखड्याचा चुरा किंवा भुगा करते, अशी माहिती मिळते. लेखक हा पर्याय निवडतो व अधिक माहिती घेतो. त्यावेळी मुंबईतील 'महात्मा गांधी स्टोन क्लिनिक' नावाची संस्था असून तिथे हे ऑपरेशन चिरफाड विरहित होईल, अशी माहिती मिळते. लेखक आपल्या मुंबईतील डॉ. मित्रा या मित्राकडे पोहोचून त्यांना त्या दवाखान्यात फोन करायला सांगतो. फोनवरील संभाषणातून त्या दवाखान्याचे मालक डॉ. गुप्ता हे दिल्लीला गेलेले असून सोमवारी परत येणार असल्याचे कळते. त्यामुळे लेखक डॉ. मित्रा यांना डॉ. गुप्ता यांची सोमवारी अपॉईंटमेंट घेण्याची विनंती करतात व त्याप्रमाणे डॉ. गुप्ता यांच्या दवाखान्यामधून त्यांना अपॉइंटमेंट मिळते. सोमवारपर्यंत मुंबईत मुक्काम करून लेखक आपल्या डॉ. मित्रा या मित्राला घेऊन महात्मा गांधी स्टोन क्लिनिक मध्ये जाऊन पोहोचतो. तेव्हा डॉ. गुप्ता अजून आलेले नाही, असे त्यांना कळते. तेथे डॉ. गुजराथी व डॉ. शर्मा हे दोन डॉक्टर कार्यरत होते. त्यापैकी डॉ. शर्मा यांची लेखक भेट घेतो. डॉ. शर्मा जगदीशला तपासतात. त्याची क्ष- किरण तपासणी करून पंधरा हजार रुपये खर्च सांगतात. जगदीश पेशंट असला तरी तो पेशाने डॉक्टर आहे असे सांगितल्यावर डॉ. शर्मा पाच हजार रुपये कमी करून दहा हजार रुपये इतका खर्च सांगतात. लेखकाने रक्कम आणखी कमी करण्याची विनंती केल्यावर 'मला तो अधिकार नाही' असे स्पष्टपणे सांगतात. यावर लेखकाने पेशंट हा पेशाने डॉक्टर आहे, त्यामुळे त्याचे पैसे तुम्ही घेता कामा नये असे तुणतुणे वाजवतो. यावर डॉ. शर्मा वरिष्ठ डॉ. गुप्ता यांना भेटण्याचा सल्ला देऊन ते दहा दिवसांनी भेटतील, असे सांगतात. लेखक जगदीशला घेऊन पुन्हा पंधरा दिवसांनी डॉ. गुप्तांकडे जातो. त्यावेळी लेखकाने जाताना डॉ. गुजराथी यांच्याकरिता आपल्या एका मित्राची चिठ्ठी नेलेली होती. डॉ. गुप्ता हे अजून आलेले नव्हते. तसेच लेखकाचा मित्र डॉ. मित्रा हा दुपारी दोन वाजता काम आटोपून येणार होता; म्हणून डॉ. गुजराती यांना नंतर भेटावयाचे ठरवून लेखक डॉ. गुप्ता यांना भेटायला जातो. लेखकाने आपले व्हिजिटिंग कार्ड डॉ. गुप्तांकडे पाठवल्यावर डॉ. गुप्ता अत्यंत तत्परतेने लेखकाला आतमध्ये बोलावतो. पांढरीशुभ्र सफारी, डोळ्यावर सोनेरी काड्यांचा चष्मा, रुबाबदार गोरापान दिसणारा, पंचावन्न वर्षाचा असूनही चाळीस वर्षाचा दिसणारा, उंची सिगारेट ओढणारा, केस काळे करून तरुण असल्याचे भासविणारा, वातानुकुलीत खोलीत खुर्ची-टेबल टाकून बसलेला डॉ. गुप्ता शुगरवाला चहा पीत होते. जुजबी विचारपूस झाल्यावर लेखक डॉ. गुप्ता यांना आपण एक पेशंट आणला असून त्याला मुतखडा झालेला आहे असे सांगतो. त्याचबरोबर पेशंट हा एम.बी.बी.एस. झालेला डॉक्टर असून त्याचे अगोदर हृदयाचे ऑपरेशन झालेले आहे, हेही त्यांना सांगून टाकतो. पहिल्या ऑपरेशनमुळे दुसरे ऑपरेशन नको असा

विचार करून आम्ही तुमच्याकडे आलेलो आहे, हेही स्पष्टपणे सांगून टाकतो. त्याचबरोबर डॉ. शर्मा यांनी दहा हजार रुपये खर्च सांगितला आहे असे स्पष्टपणे सांगून या रकमेतील आणखी काहीतरी कमी करण्याची गळ घालतो. यावर डॉ. गुप्ता यांनी बोलण्याचा प्रयत्न केल्यावर लेखक त्यांना बोलू न देता मी जास्तीत जास्त पाच हजार रुपये देऊ शकतो, असे बेधडकपणे सांगून टाकतो. त्याचबरोबर पेशंट हा डॉक्टर असल्याने आपल्या वैद्यकीय व्यवसायातील संकेताप्रमाणे तुम्ही त्याचे पैसे घेता कामा नये असे सरळ-सरळ सांगून टाकतो. मात्र गुप्ता लिथोट्रिप्सी मशीनसाठी तीन कोटी रुपयांचे आपण कर्ज काढलेले असून त्या मशीनचे वेगवेगळे भाग सतत बदलावे लागतात असे कारण सांगतात. त्याचबरोबर हॉस्पिटल, त्याची जागा, इतर डॉक्टर, नर्सेस यांचा खर्चही खूप असल्याने पाच हजार रुपयात हे ऑपरेशन होणार नसल्याचे स्पष्टपणे सांगून टाकतो. मात्र लेखकाने पेशंट हा स्वतः डॉक्टर आहे असे तुणतुणे वाजवल्यावर डॉ. गुप्ता त्यांना आत्ता दहा हजार रुपये देऊन टाकायला सांगतात व ते दहा हजार रुपये परत मिळवून देण्याचे वचनही देतात. यावर लेखकाची उत्सुकता चाळवली जाते. लेखकाने त्याबाबत विचारणा केल्यावर डॉ. गुप्ता त्यांना सरळ-सरळ एक ऑफर देऊ करतो. लेखकाने मुतखडा असलेले पेशंट डॉ. गुप्ता यांच्याकडे पाठवायचे व गुप्तांनी लेखकाला एका पेशंटच्या बदल्यात १००० रुपये द्यायचे अशी ती ऑफर असते. डॉ. गुप्ता ही रक्कम चेकने द्यायला तयार असतो. डॉ. गुप्तांची चेकद्वारे लाच देण्याची असलेली तयारी पाहून लेखक चक्रावून जातो. ती ऑफर तो सरळसरळ नाकारतो आणि या जगदीशच्या ऑपरेशनसाठी तुम्ही किती रक्कम कमी करणार एवढेच सांगा हे आपले पहिले पालुपद पुन्हा आळवतो. यावर डॉ. गुप्ता लेखकाला हे समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतो की, मी तुम्हाला कमिशन देत नसून तुमच्या पुढील कामाचा पैसा देत आहे. कारण आमच्या इथे ऑपरेशन करून गावी गेलेला पेशंट तुम्हाला हाताळायचा असून, त्याची काळजी तुम्हाला घ्यायची आहे. त्याकरिता मी एका पेशंटमागे एक हजार रुपये तुम्हाला देणार आहे. मात्र लेखकाने त्यांच्या या प्रस्तावाला नकार देऊन आपण या पेशंटविषयी बोला असा पवित्रा घेतल्यावर डॉ. गुप्ता लेखकाला स्पष्टपणे दहा हजार रुपये द्यावेच लागतील असे सांगून टाकतो. यावर लेखक डॉ. मित्रा यांची त्यांना ओळख सांगतो व ते दोन वाजेपर्यंत या दवाखान्यात माझ्या व तुमच्या भेटीसाठी येणार आहेत असे सांगतो. यावर डॉ. गुप्ता 'मग दोन वाजेपर्यंत थांबा. त्यानंतर आपण सर्वजण एकत्रच बोलूया.' असे म्हणून लेखकाला कटवतो. त्यानंतर बाहेर आलेला लेखक डॉ. गुजराथी यांना भेटायला जातो. तेथेही लेखक आपण एक पेशंट आणलेला असून तो स्वतः डॉक्टर आहे हे पालुपद आळवतो. आपण डॉ. शर्मा यांची भेट घेतलेली असून त्यांनी दहा हजार रुपये खर्च सांगितलेला

आहे, हे त्यांना सांगून टाकतात. यावर डॉ. गुजराथी मला त्यापेक्षा कमी करता येणार नाहीत असे स्पष्टपणे सांगतात. यावर लेखक डॉ. गुजराथिंना एक चिठ्ठी देतात. ती चिठ्ठी लेखकाच्या डॉक्टर असणाऱ्या मित्राने डॉ. गुजराथी यांच्यासाठी दिलेली असते. ती चिठ्ठी वाचून डॉ.गुजराथी आणखी एक हजार रुपये कमी करतात व जगदीशचा केसपेपर मागवून त्यावर ९००० असा आकडा लिहितात आणि सही करतात. त्यानंतर लेखक तेथून बाहेर पडतो. डॉ. गुप्ता याला पुन्हा भेटायला जाण्याकरिता त्यांचा मित्र डॉ. मित्रा हा येण्याची वाट पाहत लेखक थांबतो. तोपर्यंत दुपार झाल्यामुळे भूक लागलेली होती. खाली कॅन्टीनला जाऊन लेखक आमलेट खाऊन घेतो. जगदीशची ट्रीटमेंट व्हायची असल्यामुळे त्याला काहीही खाऊन चालणार नसते. आमलेट खाऊन बाहेर पडेपर्यंत त्यांचा मित्र डॉ. मित्रा येतो. लेखक आपल्या मित्राला घेऊन डॉ. गुप्ता यांच्याकडे जातो. या वेळेला डॉ. गुजराथिंनी आणखी एक हजार कमी केले आहेत असे डॉ.गुप्तांनी म्हटल्यावर लेखक पाच हजार रुपयांपर्यंत कमी करायला हवे असा धोशा त्यांच्याकडे लावतो. लेखकाच्या या मागणीला त्याचा मित्र डॉ. मित्रा पाठिंबा दर्शवितो. त्यावेळेस लेखकाला केबिनच्या बाहेर जाण्यास सांगितले जाते. डॉ. मित्रा व डॉ. गुप्ता यांचे एकांतात बोलणे होते. थोड्या वेळाने डॉ. मित्रा केबिनबाहेर येऊन लेखकाला सांगतो की, डॉ. गुप्ता आठ हजार रुपयापर्यंत ऑपरेशन करायला तयार आहे. यावर लेखक त्याला त्याचा सल्ला विचारतो. डॉ. मित्रा 'ऑपरेशन करून टाक' असा सल्ला त्याला देतो. मात्र लेखक डॉ. गुप्ता आपल्याला कट कमिशन देत आहे आणि ते सरळ-सरळ उघडपणे व चेकद्वारे देत आहे असे सांगून त्याला आपण झापले पाहिजे असे मत डॉ. मित्रा जवळ व्यक्त करतो. यावर डॉ. मित्रा लेखकाला ही मुंबई असून इथे पैसा सर्व काही करतो व करायला लावतो असे सांगतो. मात्र लेखकाच्या नीतिमूल्यामध्ये या गोष्टी बसत नसल्यामुळे आपण या गोष्टीविरुद्ध गेली दहा वर्ष झगडत आहोत असे त्यास सांगतो. लेखकाचा संताप अनावर होतो. मात्र डॉ. मित्रा त्याची समजूत काढून दुपारचे साडेतीन वाजले आहेत याची जाणीव करून देतो व जगदीशची ट्रीटमेंट आजच झाली पाहिजे यासाठी घाई करतो. थोड्याच वेळात जगदीशला ऑपरेशन थिएटरमध्ये घेतले जाते व ऑपरेशन केले जाते. डॉ. गुप्ता पुन्हा एकदा लेखकाला व डॉ. मित्रा यांना चहापाण्यासाठी आपल्या केबिनमध्ये बोलावतो व लेखकाच्या मित्राचा डॉ. गुजराथींना फोन आल्याचा संदर्भ देतो. आठ हजारांतून पुन्हा एक हजार रुपये कमी करून सात हजार रुपयात ऑपरेशन होईल असे सांगून टाकतो. त्यानंतर लेखकाची चौकशी करून तो कुठे राहतो? कोणत्या गावात दवाखाना चालवतो? ही सगळी माहिती लेखकाकडून बोलताबोलता जाणून घेतो. एवढ्या छोट्याशा लहान गावात कशी काय प्रॅक्टीस करता? असा खोचक प्रश्न तो लेखकाला विचारतो. यावर

लेखक त्याला आपले आदर्श सांगतो. मात्र ते मनोमन न ऐकता डॉ. गुप्ता फक्त मान डोलावत राहतो. त्यानंतर आपल्या वैद्यकीय प्रॅक्टिसमध्ये केलेल्या खटपटी लेखकाला व त्याच्या मित्राला सांगतो. आपल्याकडे वेगवेगळ्या क्षेत्रातील मान्यवर व्यक्ती उपचारासाठी कशा येतात व आपल्याला त्या प्रचंड पैसा कसा देतात याच्या लांबलचक कथा तो दोघांनाही सांगतो. गोव्यातील एक मंत्री व अमित खन्नासारखा सिनेअभिनेता सुद्धा आपल्याकडे उपचार घेऊन गेला हे सांगण्यात त्याला अभिमान वाटतो. आपल्या दवाखान्याचे नाव एम.जी. का ठेवले याची मजेशीर कथा तो सांगतो. 'महक' या त्याच्या मुलीच्या नावावरून 'एम' व 'गंगा' या आईच्या नावावरून 'जी' अशा प्रकारे एम.जी. हे दवाखान्याचे नाव त्याने ठेवलेले असते. मात्र 'महकगंगा स्टोन क्लिनिक' हे नाव विचित्र वाटले असते, म्हणून तो लोकांना 'महात्मा गांधी स्टोन क्लिनिक' असे नाव सांगतो व तेच नाव कागदोपत्री वापरतो. मात्र त्याच्या अंतर्मनामध्ये ते नाव 'महकगंगा स्टोन क्लिनिक' असेच असते. हे ऐकून लेखक पुरता हादरून जातो. तोपर्यंत जगदीशचे ऑपरेशन होऊन तो ऑपरेशन थिएटरबाहेर आल्यामुळे लेखक डॉ. गुप्ताचा निरोप घेतो. मात्र डॉ.गुप्ता 'आपण व्यवहार पक्का होईपर्यंत व्यापारी, नंतर मात्र मित्र आहोत' असा सल्ला देऊन प्रत्येक पेशंटमागे हजार रुपये आपण देऊ असे पुन्हा एकदा लेखकाला बजावून सांगतो. यावर लेखकाने माझे पेशंट हे अत्यंत गरीब असून मी त्यांना तुमच्याकडे पाठवू शकणार नाही असे निर्वाणीचे सांगितल्यावर डॉ.गुप्ता त्यास स्पष्टपणे सांगतो की, 'मला हे सकाळीच समजले होते. म्हणून तर मी तुमच्याकडून ७००० रुपये तरी घेतले. माझी ऑफर तुम्ही स्वीकारली असती तर मी फुकट ट्रीटमेंट केली असती.' यावर लेखक ताडकन उभा राहतो व दवाखान्याबाहेर चालू लागतो. डॉ. गुप्ता त्याच्या पाठीमागून हाका मारून 'रागावू नका' असे म्हणतो. मात्र लेखक बाहेर येऊन सुन्नपणे बसून राहतो. त्यावेळेस डॉ. वाघ त्यांना भेटतात व आपला पूर्वी परिचय झाल्याचे सांगून ओळख दर्शवितात. आपण येथे मुतखड्याच्या ऑपरेशनसाठी आलेलो आहोत असे सांगतात. लेखक त्यांना ऑपरेशनची रक्कम विचारतो. यावेळेस डॉ. वाघ आपण ११ हजार रुपये दिल्याचे सांगतात. डॉ. वाघांनी जगदीशच्या ऑपरेशनची रक्कम विचारल्यावर लेखक मीही तेवढेच दिले असे खोटेच सांगतो व डॉ. गुप्ताला मनातल्या मनात शिव्या घालत दवाखान्याबाहेर पडतो.

लेखकांने ज्या जगदीशच्या ऑपरेशनसाठी इतकी प्रचंड खटपट केलेली होती; तोच जगदीश पुढे मोठा नेत्ररोग तज्ज्ञ होवून 'गुरुधन' नावाचे हॉस्पिटल मुंबईतील मालाड भागात काढतो. तो लेखकाला भेटतो व आपण ६०-४० फॉर्म्युला सुरू केल्याचे सांगतो. हे ऐकून लेखक बधीर होतो. अशा रीतीने लेखकाला स्वतःच्या नीतिमूल्यांचा पराभव झालेला दिसून येतो.

कथेतील व्यक्तिरेखा :

लेखक / मी : या कथेतील लेखक हा मी या नावाने स्वतःच्या वैद्यकीय जीवनातील अनुभव कथन करत असताना दिसतो. त्याच्या मामाच्या हृदयाच्या ऑपरेशनसाठी तो मामाबरोबर एकटा जाऊन ऑपरेशन करुन घेताना दिसतो. तसेच वैद्यकीय क्षेत्रातील डॉ. जगदीशच्या हृदयाच्या ऑपरेशनसाठीही तो पुढाकार घेताना दिसतो. डॉ. जगदीशची डॉक्टर असणारी बहीण हळवी होते, त्या वेळेला लेखक पुढाकार घेऊन जगदीशचे हृदयाच्या झडपेचे ऑपरेशन आपल्या मुंबईतील मित्रांच्या ओळखीने करून घेतो. त्यानंतर दुसरे मुतखड्याचे ऑपरेशन मुंबईतील 'महात्मा गांधी स्टोन क्लिनिक' येथील डॉ. गुप्ता यांच्या दवाखान्यात करुन घेतो. या दवाखान्यात आपल्या मित्राचे ऑपरेशन कमीत कमी पैशात व्हावे यासाठी तो विविध ओळखी काढून सात हजार रुपयात ऑपरेशन करून घेतो. डॉ. गुप्ता यांनी दिलेली कट कमिशनची ऑफर लाथाडून आपल्या नीतिमूल्यावर व तत्त्वांवर ठाम राहतो. ज्या जगदीशच्या ऑपरेशनसाठी त्याने एवढ्या खटपटी केलेल्या असतात, तोच जगदीश नेत्ररोग तज्ज्ञ होऊन ६०-४० चा फॉर्म्युला स्वीकारतो. त्यावेळेस लेखक कोलमडून पडतो.

डॉ. जगदीश : डॉ.जगदीश हा एम.बी.बी.एस. झालेला एक नवतरुण असा डॉक्टर आहे. मात्र त्याला आपल्या हृदयाच्या झडपा खराब असल्याचे कळाल्यानंतर तो मानसिकदृष्ट्या खचून जातो. अत्यंत साधा, सरळ असणारा जगदीश पुस्तकातील किडा असतो. मात्र त्याची बहीण लेखकाला पुढाकार घ्यायला भाग पाडते. लेखकाच्या पुढाकाराने जगदीशच्या हृदयाच्या झडपा बदलण्याचे ऑपरेशन मुंबईतील दवाखान्यामध्ये पार पडते. त्यानंतर त्याला पुन्हा मुतखड्याचा आजार होतो. या वेळेला त्याच्या वहिणीच्या आग्रहामुळे लेखक पुन्हा एकदा त्याच्या या ऑपरेशनची जबाबदारी स्वतःच्या खांद्यावर घेतो. 'महात्मा गांधी स्टोन क्लिनिक' मध्ये जगदीशचे ऑपरेशन पार पडते. त्याकरिता सात हजार रुपये इतका खर्च येतो. तोच जगदीश पुढे नेत्ररोग तज्ज्ञ होऊन ६०-४० चा फॉर्म्युला स्वीकारून डॉ. गुप्ताच्या पावलावर पाऊल ठेवतो.

श्री मामा : हा लेखकाचा मामा असून बी.एस्सी. ॲग्री झालेला असतो. तरीही तो शेतीची आवड असल्याने शेती करतो. त्याच्या हृदयाची एक झडप खराब असते. त्यामुळे त्यास दम लागणे, सांधे दुखणे, छातीत धडधड होणे इत्यादी प्रकारचा त्रास होत असतो. हा श्री मामा लेखकाच्या आईचा सर्वात धाकटा भाऊ असतो. त्यामुळे लेखकाच्या वयाचा असतो. लेखक त्यास ऑपरेशन करून घेण्याचा मित्रवजा सल्ला देतो. त्यासाठी पंधरा हजार रुपये लागतील असेही सांगतो. यावर श्री मामा आई-वडील या ऑपरेशनकरिता परवानगी देणार नाहीत असे सांगतो. मात्र लेखकाच्या

सांगण्यावरून तो आपल्या आईवडिलांना 'मी मुंबईला तपासायला चाललोय, आठ दिवस लागतील' असे खोटे सांगून लेखकाबरोबर मुंबईला जातो व स्वतःच्या हृदयाचे ऑपरेशन करून घेतो.

डॉक्टर गुप्ता : हा मुंबईमध्ये 'महात्मा गांधी स्टोन क्लीनिक' या नावाच्या दवाखान्याचा मालक आहे. तो पूर्णतः व्यवहारी आहे. लेखकाने बऱ्याच मित्रांच्या ओळखी काढून त्याला सात हजार रुपयापर्यंत जगदीशचे मुतखड्याचे ऑपरेशन करायला लावल्यावर तो लेखकाला कट कमिशन बेसिसवर काम करण्याची ऑफर देतो. मात्र लेखकाने त्यास नकार दिल्यावर 'तू माझी ऑफर स्वीकारली असतीस तर मी तुझ्या पेशंटचे ऑपरेशन मोफत केले असते' असे बेधडकपणे सांगून टाकतो. लेखकाने त्याला वैद्यकीय क्षेत्रातील 'एथिक्स' सांगितल्यावर तो आपल्या मशीनसाठी आलेला खर्च लेखकास सांगत बसतो व मुंबईत सर्वच खूप महाग आहे असे सांगून पेशंट डॉक्टर असूनही त्यावर मोफत उपचार करण्याचे टाळतो. लेखकाने कट कमिशन बेसिसवर काम केल्यास त्याला एका पेशंटमागे एक हजार रुपये चेकने देण्याचे निर्लज्जपणे सांगून टाकतो. लेखकाच्या वैद्यकीय पेशासंबंधीची सर्व माहिती गोळा करून तो लेखकाला आपल्या व्यवसायातील सहाय्यक करू इच्छितो. मात्र लेखकाच्या ठाम नकारामुळे त्याला जगदीशचे ऑपरेशन फक्त सात हजार रुपयांमध्ये करावे लागते व त्याच्या सर्व मनसुब्यांवर पाणी पडते.

डॉ. शर्मा : हे डॉ. गुप्ता यांच्या 'महात्मा गांधी स्टोन क्लिनिक' मधील एक सहाय्यक डॉक्टर असून लेखक त्यांना सर्वप्रथम भेटतो. सर्व काही वास्तव परीस्थिती जाणून घेतल्यावर डॉ.शर्मा सर्वप्रथमतः त्यांना ऑपरेशनची किंमत पंधरा हजार रुपये सांगतात. मात्र पेशंट डॉक्टर आहे हे लक्षात आल्यावर थेट दहा हजार रुपयांपर्यंत ती रक्कम कमी करतात. मात्र लेखकाने आणखी कमी करण्याचा हट्ट धरल्यावर ते आपली असमर्थता व्यक्त करतात आणि डॉ. गुप्ता यांना भेटण्यास सांगतात. लेखकाला पंधरा दिवसानंतरची डॉ. गुप्ता यांची अपॉईंटमेंट देतात.

डॉ. गुजराथी : हे डॉ. गुप्ता यांच्या 'महात्मा गांधी स्टोन क्लिनिक' या दवाखान्यातील डॉ.गुप्ता यांचे सहकारी डॉक्टर आहेत. लेखक त्यांच्याकडे आपल्या एका मित्राची चिठ्ठी घेऊन गेल्यावर ते डॉ.शर्मा यांनी सांगितलेल्या दहा हजार रुपयांमधून एक हजार रुपये कमी करून नऊ हजार रुपये इतकी रक्कम निश्चित करतात. मात्र लेखकाने आणखी आग्रह केल्यावर ते त्यासाठी असमर्थता व्यक्त करतात.

डॉ. मित्रा : हे लेखकाचे मुंबईतील डॉक्टर असणारे मित्र असून जगदीशच्या ऑपरेशनसाठी लेखकाबरोबर डॉ.गुप्ता यांच्या भेटीकरिता येतात. त्यांच्याशी चर्चा करून ते ऑपरेशन आठ हजार रुपयांमध्ये करायला सांगतात. यावेळी लेखकाने

गुप्ताच्या कट कमिशनच्या ऑफरविषयी सांगितल्यावर ते मुंबईतील अनेक बाबी लेखकाला समजावून सांगून पैशापुढे येथे काहीही चालत नाही हे स्पष्ट करतात.

कथेतील वातावरणनिर्मिती :

डॉ. राजेंद्र मलोसे यांच्या 'दगड दवाखाना' या कथेतून उत्तम वातावरणनिर्मिती होताना दिसते. वैद्यकीय क्षेत्रातील विविध वृत्ती- प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकत असताना डॉ.राजेंद्र मलोसे हे आपल्या वैयक्तिक जीवनामध्ये घडलेल्या घटना- प्रसंगांना प्रांजळपणे व्यक्त करताना दिसतात. अनेक घटना- प्रसंगांना शब्दांच्या साह्याने चित्रित करून त्यांना जिवंत करताना दिसून येतात. सदर घटना-प्रसंग आपल्या डोळ्यासमोर घडतो आहे असा भास आपणाला सदर कथा वाचताना होतो.

या कथेतून एखाद्या डॉक्टरलाही विविध शारीरिक व्याधींना सामोरे जावे लागते यावरही लेखक प्रकाश टाकताना दिसून येतो. दवाखान्यातील ऑपरेशनच्या वेळेस असणारी गंभीर परिस्थिती, डॉक्टर- नर्सचे वागणे, नातेवाईकांची मनोवस्था इत्यादींचे अत्यंत सूक्ष्मपणे चित्रण करून लेखक उत्तम वातावरणनिर्मिती करताना दिसतो. मूळ जी गोष्ट सांगावयाची आहे ती अधिक परिणामकारकपणे वाचकांना सांगण्यासाठी भूतकाळातील एका घटना-प्रसंगांचा आधार घेऊन लेखक मूळ गोष्ट कथन करताना दिसतो. यामुळे उत्तम वातावरणनिर्मिती होऊन रुग्णालयातील ताण-तणाव आपल्या लक्षात येतात. या कथेतील वातावरणनिर्मिती करिता संवाद व निवेदन यामध्ये असलेला समन्वय महत्त्वपूर्ण ठरतो. अल्पाक्षरी संवाद व त्यास पूरक निवेदन यामुळे या कथेचे कथानक वेगाने पुढे सरकताना दिसते. यामुळे कथानक कंटाळवाणे न वाटता उत्सुकता ताणून धरणारे आहे याची आपणाला पदोपदी प्रचिती येते. वेगवेगळी छोटी- छोटी कथानके या कथेच्या अंतर्गत येतात मात्र तरीही त्यामध्ये योग्य संगती लावून लेखकाने एक मुख्य कथा एका धाग्यात गुंफलेली दिसून येते. लेखकाचे हे कौशल्य उल्लेखनीय आहे. डॉ.गुप्ता या पात्राच्या माध्यमातून लेखकाने वैद्यकीय क्षेत्रातील विविध खल वृत्ती- प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकला आहे. त्याचबरोबर या क्षेत्रांमध्ये असणाऱ्या कट कमिशन या गैरप्रकारावरही त्यांनी प्रकाश टाकलेला आहे. यामधून या क्षेत्रातील अनेक वाईट बाजू आपणासमोर येताना दिसतात. अशा रीतीने लेखकाने या कथेमधून वैद्यकीय क्षेत्रातील घटना-प्रसंगांचे निवेदन करून उत्तम वातावरणनिर्मिती केलेली दिसून येते.

कथेची भाषा व निवेदन शैली :

डॉ. राजेंद्र मलोसे लिखित 'दगड दवाखाना' या कथेची भाषा ही अत्यंत साधी, सोपी व सरळ असून तिला वैद्यकीय क्षेत्रातील काही शब्दांचा स्पर्श झालेला दिसून येतो. ही कथा वैद्यकीय क्षेत्रातील घटना-प्रसंगांचे चित्रण करणारी असली तरीसुद्धा

वैद्यकीय क्षेत्रातील अत्यंत कमी शब्दांचा वापर लेखकाने या कथेमध्ये केलेला दिसून येतो. सर्वसामान्य व्यक्तींना समजेल अशी भाषा या कथेमध्ये लेखकाने जाणीवपूर्वक वापरलेली दिसून येते. वाक्ये अत्यंत छोटी-छोटी असून अर्थपूर्ण आहेत. संवादही अल्पाक्षरी असून अर्थपूर्ण आहेत. संवादांच्या जोडीला निवेदन येताना दिसते आणि त्यामुळे कथानक प्रचंड वेगाने पुढे सरकताना दिसते. कथेतील निवेदन हे घटना-प्रसंगांचे विस्तृत विवेचन करण्यासाठी येते. त्याचबरोबर लेखकाच्या मनोवस्थेचे चित्रण करण्यासाठीही येत असलेले दिसते. कधीकधी लेखक मूळ कथानक सोडून भलत्याच काही गोष्टींचे निवेदन करत असलेला दिसून येतो. मात्र असे असले तरी हे निवेदन आपणास मूळ कथानकापासून दूर घेऊन जात नाही असे दिसून येते.

कथेची भाषा ही प्रमाण मराठी असली तरी त्यात काही इंग्रजी शब्दांचा वापर केलेला असून त्या शब्दांच्या आधारे वैद्यकीय क्षेत्रातील काही नवीन संकल्पना मराठी वाचकांच्या मनात रुजविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. उदा. मी परत माझी एल पी लावली आणि पूर्ण केली. यामधील 'एलपी' या इंग्रजी शब्दाचा वाचकांना ताबडतोब उलगडा होत नाही असे दिसते. असे असले तरी काही नवनवीन भाषिक प्रयोग करण्याची शैली डॉ.राजेंद्र मलोसे यांच्या लेखनामध्ये असलेली आपणास दिसून येते.

कथेतील संघर्ष :

डॉ. राजेंद्र मलोसे यांच्या 'दगड दवाखाना' या कथेतील संघर्ष दोन प्रकारचा आहे. पहिला संघर्ष हा मानसिक स्वरूपाचा असून, दुसरा संघर्ष हा वैद्यकीय क्षेत्रात फोफावलेल्या अनिष्ठ प्रवृत्ती विरुद्धचा आहे. लेखक आपल्या मामाच्या हृदयाच्या ऑपरेशनवेळी एकटाच असल्याने त्याला विविध मानसिक शंका-कुशंकांनी ग्रासून टाकलेले दिसून येते. घरातील कोणालाही काहीही न सांगता मामाच्या हृदयाचे ऑपरेशन लेखकाने पुढाकार घेऊन केलेले असते. ऑपरेशन यशस्वी न होता मामा दगावला तर? अशा प्रकारचे एक मानसिक दडपण लेखकावर असलेले दिसून येते. हा एक मानसिक संघर्ष या कथेतून चित्रित होताना दिसतो.

या कथेतील दुसरा संघर्ष हा वैद्यकीय क्षेत्रामध्ये फोफावलेल्या अनिष्ठ प्रवृत्ती विरुद्धचा आहे. डॉ.गुप्ता लेखकाला कट कमिशन देऊ करतो. मात्र वैद्यकीय क्षेत्रामध्ये जी मूल्ये शिकविली जातात त्यावर लेखक ठाम असल्यामुळे तो त्याच्या या ऑफरला धुडकावून लावतो. डॉ. गुप्ता वेगवेगळ्या मार्गांनी आपल्या या गैर कृत्यामध्ये लेखकाला समाविष्ट करून घेऊ इच्छितो. त्याबदल्यात त्याला पैशांची लाच देऊ करतो. मात्र लेखक मला ते जमणार नाही असे त्यास स्पष्टपणे सुनावतो आणि मी आणलेला पेशंट हा डॉक्टर असून एका डॉक्टरच्या ऑपरेशनचे पैसे दुसऱ्या डॉक्टरने

घेऊ नये अशी आपली अपेक्षा असल्याचेही सांगतो. डॉ. गुप्ताच्या ऑफरला लाथाडून जगदीशचे ऑपरेशन कमीत कमी पैशात करण्याची मागणी करतो. अशा रितीने या पाठामध्ये नीतिमत्ता, मूल्य विरुद्ध कटू वास्तव असा संघर्ष लेखकाने अत्यंत प्रभावीपणे चित्रीत केलेला दिसून येतो.

शीर्षकाची समर्पकता :

या पाठाचे 'दगड दवाखाना' हे शीर्षक अत्यंत समर्पक असेच आहे. हा दवाखाना मानवी शरीरातील मुतखड्यावर 'विना टाका, विना शस्त्रक्रिया' अशा प्रकारे उपचार करणारा आहे. मात्र त्याचबरोबर मानवी मनही पैशापुढे दगडासारखे बनलेले आहे असा एक सूचक सदेश लेखक या पाठामधून आपणाला देताना दिसून येतो. मुतखडा झाल्यावर शरीरामध्ये बनलेले दगड शस्त्रक्रिया करून किंवा 'लिथोट्रिप्सी' या मशिनद्वारे बाहेर काढता येतील; पण मानवी मने जर दगड बनू लागली तर अशा बोथट मनांवर कशा प्रकारे उपचार करता येईल? असा विचार लेखक आपणाला या पाठातून करावयास भाग पडतो. यामुळे या पाठाचे 'दगड दवाखाना' हे शीर्षक अत्यंत समर्पक असेच आहे.

डॉ. राजेंद्र मलोसे यांचे समकालीन कथेमधील योगदान :

डॉ. राजेंद्र मलोसे हे वैद्यकीय क्षेत्रांमध्ये कार्यरत असणारे नामवंत डॉक्टर आहेत. मात्र वैद्यकीय पेशा सांभाळता-सांभाळता त्यांनी मानवी वृत्ती-प्रवृत्तींचेही अत्यंत जवळून निरीक्षण केलेले दिसून येते. आपल्या पेशामध्ये आलेले विविध अनुभव त्यांनी कथा-कादंबऱ्यांमधून चित्रित केलेले दिसून येतात. त्यामुळे त्यांचे हे सर्व लेखन मराठीतील अन्य कथा-कादंबऱ्यापेक्षा नावीन्यपूर्ण व वेगळे आहे असे म्हणावे लागते. मराठीतील अन्य साहित्य प्रवाहाप्रमाणे 'वैद्यकीय क्षेत्रातील साहित्य' असा एखादा नवीन साहित्य प्रवाह उदयास येण्याची शक्यता त्यांचे लेखन वाचून वाटते. डॉ.राजेंद्र मलोसे यांच्या 'स्वप्नपंख' आणि 'गाथा सप्तपदी' या दोन कादंबऱ्यांनी मराठी वाङ्मय क्षेत्रांमध्ये मोलाची भर टाकलेली आहे. त्याचबरोबर 'नख पुराण', 'मोबाईल पुराण', 'अंघोळ पुराण', 'तू चालत राहणं' या आरोग्य पुस्तिकाही लोकांमध्ये आरोग्यविषयक जनजागृती करताना दिसून येतात. 'महात्मा गांधी दगड दवाखाना' या कथासंग्रहातून त्यांनी वैद्यकीय क्षेत्रातील विविध वृत्ती-प्रवृत्तींचा परिचय करून दिल्यामुळे आपणाला या व्यवसायामध्ये आलेली कमालीची व्यावसायिकता नजरेस पडते. 'बखर आणि तुझं माझं घर' हा दीर्घ कथासंग्रहसुद्धा मराठी वाङ्मयामध्ये मोलाची भर घालताना दिसून येतो. डॉ. राजेंद्र मलोसे यांनी सामाजिक बांधिलकीच्या भावनेतून दिलेली विविध आरोग्यविषयक व्याख्याने, आदिवासी रुग्णांवर केलेले मोफत उपचार, त्यांना असलेली वृक्षारोपणाची आवड यामधून त्यांच्या आरोग्यविषयक, समाजविषयक व

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

पर्यावरणविषयक दृष्टिकोनावर प्रकाश पडतो. त्यांच्या कादंबऱ्यांना प्राप्त झालेले विविध पुरस्कार त्यांच्या लेखनावर शिक्कामोर्तब करताना दिसून येतात. यामुळेच डॉ. राजेंद्र मलोसे यांचे मराठी साहित्यातील योगदान अनमोल आहे, असे आपणाला म्हणता येते.

संदर्भ:

१. हेरोळे गजानन (संपा.), 'नव्वदोत्तरी मराठी कथा: रंग आणि अंतरंग', गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, फेब्रु. २०१८.
२. मोहिते शिवाजीराव, '१९९० नंतरची कथा व कविता', आयडियल पब्लिकेशन, पुणे; प्रथमावृत्ती, जुलै २०१५.
३. कदम जया, 'मराठी ग्रामीण लेखिकांची कथा', शब्दवैभव प्रकाशन, पुणे; प्रथमावृत्ती, ऑगस्ट २०१६.

ଓଓ

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

मासिक साहित्य
ISSN - 2455-4928

चपराक

संपादक : घनश्याम पाटील
वर्ष-११ । अंक- ८। पृष्ठे-५२
मूल्य - ₹ ४०/- ऑगस्ट २०१९

या देशाचा उषःकाल मी
स्वातंत्र्याचा सूर्य लाल मी
माझ्यासाठी देश जागला
जागा आहे आजकाल मी!

- म. भा. चव्हाण

Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

एक परिपूर्ण मासिक

सामान्य माणसाचा उंचावलेला स्वर

चपराक

Website :www.chaprak.com

चतुरस्त्र परखड रास्त कर्तव्यदक्ष

ISSN : 2455-4928

संस्थापक, संपादक : घनश्याम पाटील

सहसंपादक : माधव गिर

उपसंपादक : सौ. चंद्रलेखा बेलसरे

व्यवस्थापक : वसंतराव पाटील

सल्लागार : सुधीर गाडगीळ, ज्ञानेश्वर तापकीर, वैभव जोशी, विकास मुंदडा

कार्यालयीन व्यवस्थापक : प्रमोद येवले

ऑनलाईन व्यवस्थापक : वैभव कुलकर्णी

मराठवाडा विभाग संपादक : दिनकर जोशी

मुखपृष्ठ छायाचित्र सौजन्य : मुन्ना सोमाणी, अंबेजोगाई

अन्य सहकारी :
मोरेश्वर ब्रह्मे, अरुण कमळापूरकर, दिलीप कस्तुरे, विनोद श्रा. पंचभाई, रवींद्र कामठे, सागर सुरवसे, सागर कळसाईत, सचिन सुंबे, अक्षय बिक्कड, अनंत देसाई.

संपादकीय कार्यालय – 'चपराक प्रकाशन'
रो हाऊस नं. डी २४, सर्वे नं. ९४/९५, इंदिरा शंकर नगरी, राहुल टॉवर लेन, महाराजा कॉम्प्लेक्स समोर, आरएम हाईटस मागे, कोथरूड, पुणे ४११ ०३८

Email - info@chaprak.com **भ्रमणध्वनी** – ७०५७२९२०९२

वर्गणी
वार्षिक – ५००/-
त्रैवार्षिक – १५००/-
पंचवार्षिक – २५००/-

त्रैवार्षिक किंवा पंचवार्षिक वर्गणी भरल्यास एक हजार रूपयांची पुस्तके भेट.

आपण आपली वर्गणी थेट आमच्या बँक खात्यात भरू शकाल.
त्यासाठीचा तपशील –
खाते नाव – चपराक प्रकाशन
ॲक्सिस बँक (चालू खाते)
शाखा – सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०
खाते क्र. - 914020041538308
IFSC CODE - UTIB0001437

एक शलाका लखलखणारी

एक शलाका लखलखणारी आली धरतीवर।
मुखी विलक्षण आभा वाणीत प्रतिभेचा संचार।
मांगल्याची वदनी वसती नित्य नसे जया उपमा।
ऐसी आता स्वराज्यात ही होणे नाही सुषमा।।

सौजन्यपूर्ण वाणीत नम्रता तसा सरल व्यवहार।
दमदार टाकी पाऊले ज्यातून प्रकट वज्र निर्धार।
शरदचंद्र जणू पूर्ण मुखावर उधळी मधु मधुरिमा।
ऐसी आता स्वराज्यात ही होणे नाही सुषमा।।

राष्ट्र समर्पित जीवन अवघे कार्यमग्न हर क्षण।
देह चंदनी राष्ट्र कारणी झिजवित कण अन् कण।
आत्मयज्ञ तव अखंड उजळी अधिकच ही प्रतिमा।
ऐसी आता स्वराज्यात ही होणे नाही सुषमा।।

आज नरेंद्र कार्य अमित करी हरेक सदस्य पक्षीय।
पौर्णिमेस का कुणी पाहिला होता चंद्राचा क्षय?।
असे अचानक जाणे निघुनि नाही याला क्षमा।
ऐसी आता स्वराज्यात ही होणे नाही सुषमा।।

– ह.भ.प. योगेश्वर उपासनी
दत्त मंदिरासमोर, समर्थनगर,
अमळनेर, जि. जळगाव.
चलभाष – ९४२२२ ८४६६६

'साहित्य चपराक' हे मासिक मुद्रक व प्रकाशक घनश्याम वसंतराव पाटील यांनी दै. सामना प्रेस, सिंहगड रोड, वडगाव खुर्द, पुणे - ४११ ०४१ येथे छापून ६१७, साईकृपा, शाहू गणपतीसमोर, शिवाजी रस्ता, शुक्रवार पेठ, पुणे ४११ ००२ येथे प्रसिद्ध केले.
संपादक : घनश्याम वसंतराव पाटील
(अंकातील मजकूराशी संपादक कदाचित सहमत असतीलही)
न्यायालयीन कारवाई पुणे न्यायालय अंतर्गत.

Chandannagar, Kharadi, Pune-14
... Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College Chandan Nagar, Pune 14.

अंतरंग

खोलवरच्या आवाजाला शब्द द्या
- दिनकर जोशी/६

होय मला काश्मिरात प्लॉट घ्यायचाय
- दत्ता जोशी/८

कलम ३७० म्हणजे नक्की काय?
- स्वप्निल श्रोत्री/११

तलाकविषयी बोलू काही
- डॉ. राहुल जगदाळे/१३

संकटांवर मात करण्यासाठी अध्यात्म
- सौख्यदा देशपांडे/१६

निर्मला सीतारामन् यांना खुले पत्र
- चन्द्रशेखर टिळक/१८

संचित (नवे सदर)/२१

अपराध (कथा)
- अश्विनी निवर्गी/२२

शुभेच्छांपुरतेच स्वातंत्र्य
- गणेश आटकळे/२७

आयुष्य आनंदी व आरोग्यसंपन्न आहे
- विनया पुंडे/२८

सुवर्णपर्व
- डॉ. सदानंद मोरे/३०

हवाहवासा पाऊस
- सुषमा माने-गावडे/३३

रानवेडी बाभूळ
- जबीन शेख/३७

गाव - एक संस्कृतीचा खेळ
- डॉ. कैलास दौंड/३९

माझी प्रकृती कोणती?
- डॉ. ज्योति शिरोडकर/४२

घुसमटीचा अस्वस्थ गोतावळा
- सुनील जवंजाळ/४४

नगर - आठवण साठवण
- सदानंद भणगे/४७

स्पेस
- संजीवनी घळसासी/५०

काव्यपुष्प

एक शलाका लखलखणारी
- योगेश्वर उपासनी/३

दुःख
- चंद्रलेखा बेलसरे/७

खोपा
- मीनाक्षी पाटोळे/२६

ठेवा आनंदाचा
- सुहास परळे/२६

संगीत
- कस्तुरी देवरूखकर/३६

Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

डॉ. राहुल जगदाळे

चलभाष - ९८२२९४८४६९

तलाकविषयी बोलू काही...

विविधतेत एकता हे आपल्या राष्ट्राचे मुख्य तत्त्व असलेले दिसून येते. भारतामध्ये अनेक जाती-धर्माचे लोक राहतात. त्यांच्या संस्कृती विविध स्वरूपाच्या आहेत. आचार, विचार, प्रथा, परंपरा, सण-उत्सव, पोशाख इत्यादी बाबतीमध्ये आपणाला विविधता आढळून येते. मात्र तरीही न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता इत्यादी मूल्यांनी आपणाला परस्परांशी घट्ट बांधून ठेवलेले दिसून येते. स्वातंत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्यानंतरही या देशांमध्ये विविध धर्माच्या लोकानी परस्परांमधील सलोखा कायम ठेवलेला दिसून येतो. स्वतंत्र भारताने लोकशाहीचा अंगीकार केल्यामुळे आपली विविध स्वातंत्र्ये अबाधित असलेली दिसून येतात. यापैकीच धार्मिक स्वातंत्र्य हे एक आहे. भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येकाला आपल्या धर्माप्रमाणे वागण्याचे, आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य दिलेले आहे. कोणीही कोणावर कोणत्याही धर्माची बळजबरी करू शकत नाही. त्यामुळे प्रत्येकजण आपल्या धार्मिक स्वातंत्र्यानुसार या देशात गुण्यागोविंदाने राहत असलेला दिसतो. यामधून धार्मिक सलोख्याचे वातावरण सबंध देशभर तयार झालेले दिसून येते. मात्र असे असले तरी बऱ्याच लोकाना अन्य धर्माच्या आचरण पद्धतीविषयी, तत्त्वज्ञानाविषयी फारशी माहिती नसलेली दिसून येते. किंबहुना बऱ्याच लोकाना तर आपल्याच धर्मातील अनेक बाबींची माहिती नसते. त्यामुळे बरेच समज-गैरसमज वाढीला लागलेले दिसून येतात. 'तलाक' हा असाच एक घटक असून तो मुस्लिम धर्मीयांविषयी अन्य धर्मीय लोकांच्या मनामध्ये गैरसमज निर्माण करणारा आहे. याबाबत काही मुस्लिम पुरुषामध्येही कमालीचे अज्ञान असलेले दिसून येते. यामुळे 'तिहेरी तलाक' हा मुद्दा अलीकडील कालखंडामध्ये खूपच मोठ्या प्रमाणात गाजलेला दिसून येतो. यास्तव 'तिहेरी तलाक' म्हणजे काय याचा आपणाला विस्तृतपणे येथे विचार करावयाचा आहे.

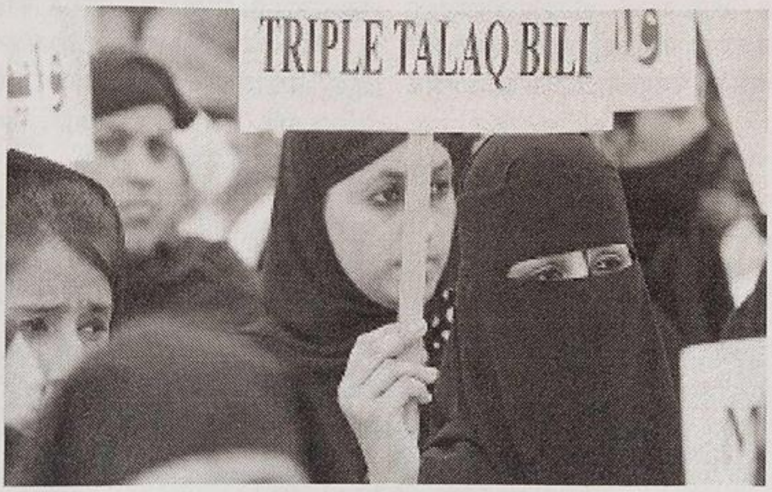

मुस्लीम धर्मातील काही पुरुषांना व अन्य धर्मातील बहुतांशी पुरुषांना असे वाटते की, मुस्लिम धर्मामध्ये आपल्या पत्नीपासून घटस्फोट घेण्यासाठी तिला उद्देशून सलगपणे तीन वेळा 'तलाक' असा उच्चार करणे हा सोपा मार्ग आहे. असे केल्याने मुस्लिम चाली-रीतीप्रमाणे घटस्फोट होतो असा समज आहे. मात्र या प्रथेचा चुकीचा अर्थ लावला गेलेला दिसून येतो. ही प्रथा व्यवस्थित समजून न घेतली गेल्यामुळे मुस्लिम स्त्रीचे हक्क, माणूस म्हणून तिला असलेला जगण्याचा अधिकार, समानतेच्या मूल्याचा व तिच्या सन्मानाचा विचार होताना दिसून येत नाही. ही प्रथा फक्त पुरुषांना पत्नीपासून विभक्त होण्याचा अधिकार प्रदान करते. 'तिहेरी तलाक' या प्रथेचा वापर करून मुस्लिम पत्नी आपल्या पतीपासून घटस्फोट घेऊ शकत नाही. हा एकप्रकारे तिच्यावर अन्यायच केलेला दिसून येतो. यामुळे सबंध जगभरातील मुस्लिम स्त्रिया आपल्या मनामध्ये असुरक्षिततेची भावना घेऊन भीतीयुक्त वातावरणात जगत असलेल्या दिसून येतात आणि याचाच गैरफायदा घेऊन काही पती आपल्या पत्नीचा शारीरिक, आर्थिक आणि मानसिक छळ करत असलेले दिसून येतात.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार झाल्यामुळे मुस्लिम महिलाही शिक्षण घेऊ लागल्या. लिहू-वाचू, बोलू लागल्या. धर्माचा अभ्यास करून त्याविषयी मत मांडू लागल्या. आपल्या धर्मातील प्रथांचा चुकीचा अर्थ काढल्यामुळे पुरुष वर्गाकडून आपल्यावर अन्याय होतो आहे ही जाणीव त्यांना झाली. शायरा बानो, अफिन रेहमान, गुलशन परवीन, इशरत जहाँ, अतिया अशा तलाकपीडित स्त्रियांनी आपल्याच धर्मातील तलाकसारख्या अन्यायकारक, बेकायदेशीर गोष्टीला घटनाबाह्य ठरवण्याची मागणी याचिका दाखल करून केली. अलीकडील कालखंडात प्रथेनुसार चालत आलेल्या तलाक देण्याच्या आपल्या अधिकारांचा मुस्लिम पुरुषांनी बऱ्याच वेळेला गैरवापर केलेला दिसून येतो. कधी मोबाईलवर, तर कधी व्हाट्स ॲपवर तर कधी संगणकावर स्काईपचा वापर करूनही तलाक दिलेले दिसून येतात.

Pratishthan's

Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

आज जगभरामध्ये मुस्लिम धर्मीयांची लोकसंख्या ही दोन नंबरला आहे. कित्येक राष्ट्रांमध्ये मुस्लिम धर्म हा प्रमुख धर्म आहे. असे असले तरीही जवळपास वीस मुस्लिमबहुल राष्ट्रांनी तलाक ही प्रथा अमानुष व अन्यायकारक असल्याचे घोषित केले आहे. त्यांनी आपल्या देशामध्ये तोंडी तलाक देण्याच्या या अमानुष पद्धतीला बेकायदेशीर घोषित केलेले आहे. आपल्या देशात मात्र आजही या प्रथेचे पालन थोड्याफार प्रमाणात होत असलेले दिसून येते. ही प्रथा बंद करण्यासाठी सरकारने ठोस पावले उचललेली दिसून येत नाहीत. ही प्रथा बंद करण्यासाठी मुस्लिम धर्मगुरूंचा वाढता विरोध पाहून सरकारने याबाबत नरमाईची भूमिका घेतलेली दिसून येते. बदलत्या काळानुसार कोणत्याही धर्मातील चालीरीती या कालबाह्य होतात हे प्रत्येक धर्माने स्वीकारले पाहिजे. 'धर्म हा कालानुरूप प्रवाही असतो' ही संकल्पना सर्व धर्मीयांनी स्वीकारली पाहिजे. अन्यथा अशा घटनाबाह्य, मानवी अधिकाराचे उल्लंघन करणाऱ्या व राज्यघटनेच्या विरुद्ध असणाऱ्या प्रथा बंद करणे हे काम कायद्याला लोकाच्या विरोधाला न जुमानता करावे लागते. कायद्याने एखादी गोष्ट करावी लागण्यापेक्षा आपणच ती अंगी बाणवणे कधीही सोयीस्कर ठरते. याबाबत मुस्लिम मुल्ला-मौलविंनी व समाजसुधारकांनी यामध्ये लक्ष घालून या प्रथेला हद्दपार केले पाहिजे.

मुस्लीम प्रथेप्रमाणे तलाक मिळालेल्या पीडित महिला जेव्हा न्यायालयाचे दरवाजे ठोठावतात तेव्हा न्यायालय प्रचलित कायदा आणि राज्यघटनेला अनुसरून आपला निकाल देताना दिसते. शाहबानो प्रकरणांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने 'तिहेरी तलाक' ही पद्धत बेकायदेशीर ठरवून अशाप्रकारे घटस्फोट देता येणार नाही असे स्पष्टपणे नमूद केले होते. मात्र या निकालाला काही मुस्लिम धर्मगुरूंनी विरोध केला. यामुळे तत्कालीन सरकारने न्यायालयीन निकालाची अंमलबजावणी करावयाचे सोडून मुस्लिम स्त्रियांना पोटगी मिळविण्याचा जो अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला होता त्या अधिकारावर नियंत्रण आणणारा नवीन कायदा केला. घटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमधील 'सर्व नागरिकांना समान नागरी कायदा' लागू करणे हे शासनाचे आद्य कर्तव्य होते; मात्र शासनाने त्यापासून फारकत घेतलेली दिसून येते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जवळपास सत्तर वर्षांनी शायरा बानो या मुस्लिम महिलेला 'तिहेरी तलाक' प्रथेविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागावी लागली. या प्रकरणामध्ये प्रतिवादी म्हणून 'अखिल भारतीय मुस्लिम वैयक्तिक कायदा मंडळा'ने या प्रथेचे सर्वोच्च न्यायालयात समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला. ही एक स्वयंसेवी संस्था असून ती संपूर्ण मुस्लिम समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारी संस्था नाही. वर उल्लेख केलेल्या मुस्लिम स्त्रियांनी सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या याचिकांची सुनावणी एकूण पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठापुढे चाललेली दिसून येते. या पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठामध्ये सरन्यायाधीश जगदीशसिंह खेहर, न्यायमूर्ती कुरियन जोसेफ, न्यायमूर्ती रोहिंटन नरिमन, न्यायमूर्ती उदय लळित आणि न्यायमूर्ती एस. अब्दुल नझिर यांचा समावेश होता. या पाच न्यायमूर्तींच्या घटनापीठाने दिनांक २२ ऑगस्ट २०१७ रोजी ३ विरुद्ध २ अशा मतांनी 'तलाक एबिद्दत' ही तलाक घेण्याची पद्धत बेकायदेशीर असल्याचा निर्णय दिला. या ऐतिहासिक निकालामुळे 'तिहेरी तलाक' या मुस्लिम धर्मातील प्रथेबद्दल उलट-सुलट चर्चा सुरू झाली. यामुळे या प्रथेचा खालीलप्रमाणे विस्तृतरित्या विचार करता येतो.

मुस्लिम धर्मामध्ये घटस्फोट घेण्याच्या एकूण तीन पद्धती असल्याचे दिसून येते. पुरुषाने घटस्फोट घेतल्यास त्यास 'तलाक' असे म्हटले

Vikas Pratishthan's T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

जाते; तर स्त्रिने घटस्फोट घेतल्यास त्यास 'खुला' असे म्हटले जाते आणि पती-पत्नी या दोघांनी परस्पर संमतीने घटस्फोट घेतल्यास त्यास 'मुबारात' असे म्हटले जाते. यापैकी पुरुषाने तलाक घेण्याच्या एकूण तीन पद्धती असलेल्या दिसून येतात. त्यामध्ये 'तलाक ए अहसान', 'तलाक ए हसन' आणि 'तलाक एबिद्दत' या पद्धतींचा समावेश होतो. या तीन पद्धतींपैकी सर्वोच्च न्यायालयाने 'तलाक ए बिद्दत' या पद्धतीला विचारात घेतलेले दिसून येते. मुस्लिम स्त्रिला घटस्फोट घेण्यासाठी 'खुला' ही एकच पद्धत उपलब्ध असल्याचे दिसून येते. या पद्धतीत मुस्लिम पत्नी आपल्या राजीखुशीने पतीपासून विभक्त होऊ शकते. मात्र तिला आपण पतीपासून स्वखुशीने विभक्त होत असल्याचे लिहून द्यावे लागते. या पद्धतीच्या आधारे तिला घटस्फोट घेण्याचे स्वातंत्र्य असल्याचे दिसून येते. पुरुषाने तलाक घेण्याच्या तिन्ही पद्धतींचा विस्तृत विचार आपण खालीलप्रमाणे करूया.

'तलाक ए अहसान' या पद्धतीमध्ये नवरा फक्त एकदा 'तलाक' असा शब्द उच्चारतो आणि त्यानंतर 'इद्दत'चे पालन करतो. 'इद्दत'चा कालावधी ९० दिवसांचा किंवा तीन मासिक पाळी यांच्या कालावधीइतका असतो. महिलेची मासिक पाळी बंद झाली असल्यास तीन महिन्यांचा कालावधी समाप्त करणे आवश्यक असते. या कालावधीत नवरा-बायकोचे संबंध पुनर्स्थापित झाल्यास तो तलाक रद्द मानण्यात येतो. मात्र तीन महिन्यात संबंध पुनर्स्थापित न झाल्यास हा घटस्फोट पूर्ण झाला असे मानण्यात येते. यानंतर या घटस्फोटाबाबत दोघांनाही पुनर्विचार करता येत नाही. या दोन्ही घटस्फोटीत पती-पत्नींना पुन्हा विवाह करावा वाटला, तर पत्नीला दुसऱ्या पुरुषाशी विवाह करावा लागतो व त्या दुसऱ्या पतीपासून घटस्फोट घ्यावा लागतो आणि मगच पहिल्या पतीशी पुनर्विवाह करता येतो. असा पुनर्विवाह करत असताना पतीने पत्नीला 'मेहेर'ची रक्कम पुन्हा द्यावी लागते. 'मेहेर' म्हणजे विवाहामध्ये पतीने पत्नीला द्यावयाची ठराविक रक्कम. ही रक्कम राजीखुशीने दिली जाते व ती रक्कम खर्च करण्याचा अधिकार पूर्णतः पत्नीला असतो.

'तलाक ए हसन' या पद्धतीमध्ये 'तलाक' या शब्दाचा उच्चार तीन वेळा केला जातो. यापैकी पहिल्यांदा 'तलाक' हा शब्द उच्चारल्यानंतर एक महिन्याच्या आत नवरा बायकोचे संबंध पुनर्स्थापित झाल्यास तलाक रद्द समजला जातो. नवरा बायकोचे संबंध पुनर्स्थापित न झाल्यास एक महिन्यानंतर नवरा पुन्हा 'तलाक' हा दुसरा शब्द उच्चारतो. त्यानंतर पुन्हा एक महिन्याच्या कालावधीमध्ये नवरा-बायकोचे संबंध पुनर्स्थापित न झाल्यास तिसऱ्या वेळेस 'तलाक' या शब्दाचा नवऱ्याने उच्चार केल्यावर घटस्फोटाची प्रक्रिया पूर्ण होते. तिसऱ्या वेळेस 'तलाक' हा शब्द नवऱ्याने उच्चारण्यापूर्वी नवरा-बायकोचे संबंध पुनर्स्थापित झाल्यास घटस्फोट रद्द समजला जातो. या पद्धतीमध्ये 'तलाक' शब्द उच्चारल्यानंतर पहिल्या दोन वेळेचा 'तलाक' हा शब्द परत घेता येतो किंवा तो रद्द करता येतो. मात्र तिसऱ्या वेळी तो परत घेता येत नाही अथवा रद्द करता येत नाही.

'तलाक ए बिद्दत' या पद्धतीमध्ये 'तलाक' हा शब्दपतीद्वारा एकामागोमाग तीन वेळा उच्चारला जातो आणि त्यानंतर लगेचच पती-पत्नीचा घटस्फोट होतो. मा. सर्वोच्च न्यायालयाने फक्त याच पद्धतीला विचारात घेतलेले दिसून येते. या पद्धतीचा वापर करून भारतातील काही मुस्लिम पुरुष 'तलाक' घेत असल्याचे दिसून आले. या पद्धतीविषयी वाद-प्रतिवाद मा. सर्वोच्च न्यायालयात झाला. त्यावेळेस तीन वेळा 'तलाक' हा शब्द उच्चारून घटस्फोट घेण्याची पद्धत पवित्र धर्मग्रंथ 'कुराण'मध्येही नाही याची नोंद न्यायालयाने घेतली आणि तलाकपीडित मुस्लिम महिलांच्या तक्रारींवरील सुनावणी दरम्यान 'तलाक ए बिद्दत' ही घटस्फोट घेण्याची योग्य पद्धत नाही असे स्पष्टपणे आपले मत नोंदविले. ही पद्धत पूर्णपणे एकतर्फी असून त्यामध्ये पत्नीचा विचार अजिबातच केलेला नाही; तसेच पत्नीचा 'माणूस' म्हणूनही यामध्ये विचार केलेला नाही असे मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निदर्शनास आले. जगातील बहुतांशी प्रमुख प्रगत राष्ट्रांनी ही पद्धत संपुष्टात आणलेली आहे याकडेही लक्ष वेधण्यात आले.

या सुनावणीवेळी 'ऑल इंडिया मुस्लिम पर्सनल लॉ बोर्डा'ने महिलांवर घटस्फोटाच्या बाबतीत अन्याय करणाऱ्या 'तलाक ए बिद्दत' या पद्धतीमध्ये सुधारणा करण्याची तयारी दर्शविलेली दिसून येते. लग्नाच्या वेळीच तलाकबाबतचे स्त्रीचे म्हणणे विचारात घेऊन काझी त्याचा उल्लेख निकाहनाम्यात करतील आणि तलाकचा पुरुषाने गैरवापर केल्यास पुरूषास वाळीत टाकले जाईल असे आश्वासन बोर्डाने त्यावेळेस दिलेले दिसून येते. बोर्डाचे हे मत म्हणजे संपूर्ण समाजाचे मत असे आपणाला म्हणता येत नाही. त्याचबरोबर एखाद्याला वाळीत टाकणे हे कायद्याच्या चौकटीत बसणारे नाही आणि प्रत्यक्ष लग्नाच्या वेळीच नववधूकडून तलाकविषयी स्पष्ट भूमिका वदवून घेणे व त्याची नोंद निकाहनाम्यात करणे या बाबीचा विचार केल्यास 'तलाक ए बिद्दत' ही घटस्फोटाची पद्धत समर्थनीय नाही असेच म्हणावे लागते. या सर्व बाबींचा मा. सर्वोच्च न्यायालयाने विस्तृतपणे विचार करून घटनेतील कलम १४ आणि तलाक घेण्याची ही पद्धत यामध्ये विसंगती असल्याचे स्पष्ट केले आणि या पद्धतीने घेतलेले घटस्फोट कायदेशीर असणार नाहीत असे प्रतिपादन केले. याचबरोबर तीन वेळा 'तलाक' शब्द उच्चारून घटस्फोट घेणे हे मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन आहे. त्यामुळे ही बाब बेकायदेशीर ठरते असा महत्त्वपूर्ण निकाल दिला.

मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या या निकालास प्रमाण मानून केंद्रीय कायदेमंडळाने 'तलाक ए बिद्दत' ही घटस्फोट घेण्याची पद्धत बेकायदेशीर ठरविणारा कायदा मंजूर केला आणि त्याच्या अंमलबजावणीला सुरुवात केलेली आहे. थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास मुस्लिम धर्मातील 'तलाक ए बिद्दत' ही घटस्फोट घेण्याची पद्धत वादग्रस्त मानली गेलेली दिसून येते. यामध्ये मुस्लिम महिलांचा विचार फारसा होताना दिसून येत नाही. त्यामुळे मुस्लीम तलाकपीडित महिलांनी याच पद्धतीवर आक्षेप घेतलेला दिसून येतो. मुस्लिम पुरुषांनीही या पद्धतीचा वापर करताना काळजी न घेतल्याने असे प्रसंग उद्भवलेले दिसून येतात. पती-पत्नींमधील कौटुंबिक कुरबुरी, अविचारी वृत्ती, प्रचंड रागाच्या भरात घेतलेला टोकाचा निर्णय, धार्मिक प्रथेविषयी असलेले अज्ञान अशी अनेक कारणे या पद्धतीच्या वापराला कारणीभूत असलेली दिसून येतात. या पद्धतीने होणाऱ्या घटस्फोटावेळची परिस्थिती ही भिन्न-भिन्न असते. त्यामुळे एखाद्या घटस्फोटाचे परिमाण आपण सर्व घटस्फोटांना लावू शकत नाही. या सर्व बाबींची माहिती अन्य धर्माच्या समुदायाला फारशी असलेली दिसून येत नाही. यामुळे असे काही विषय अज्ञानापोटी इतर धर्मीयांमध्ये चर्चिले जातात. त्यामधून अन्य धर्माविषयी अथवा धर्मातील प्रथांविषयी चुकीचा समज प्रसृत होतो. यामधून धार्मिक द्वेष, तेढ वाढीस लागून धार्मिक सलोखा धोक्यात येण्याची भीती असते. यामुळे सर्वच धर्मियांनी एकविसाव्या शतकामध्ये कविवर्य केशवसुतांच्या काव्यातील 'जुने जाऊ द्या मरणालागुनी' या ओळींचा प्रसार आणि प्रचार करणे महत्त्वाचे आहे असे म्हणावेसे वाटते. ■

Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14. Vikas Pratishthan's
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.
Scanned with OKEN Scanner

प्रज्ञासूर्य

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक- ॲड. महेंद्र शिंदे

Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Vikas Pratishthan's
Chandannagar, Kharadi, Pune -14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Scanned with OKEN Scanner

प्रज्ञासूर्य

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

अॅड. महेंद्र शिंदे

स्नेहवर्धन प्रकाशन
पुणे

Vikas Pratishthan's Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Scanned with OKEN Scanner

हा सगळा सोहळा पाहयला त्यांना नियतीने तशी संधी दिलीच नाही. त्यांची ही अतृप्त इच्छा भविष्यात दलित समाजाने पूर्ण केली व अजूनही पूर्ण करतो आहे. ६ डिसेंबर १९५६ रोजी वयाच्या पासष्टाव्या वर्षी दिल्ली येथे त्यांचे महापरिनिर्वाण झाले. असा हा दिनदुबळ्यांचा, अस्पृश्यांचा, स्त्री-शूद्रांचा उद्धारकर्ता, तारणहार सर्वांना उन्नतीची, प्रगतीची व आत्मोद्धाराची दिशा दाखवून गेला. अशा या महामानवाला भारत सरकारने आपला सर्वोच्च 'भारतरत्न' पुरस्कार मरणोत्तर दिला.

Vikas Pratishthan's
Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandannagar, Kharadi, Pune-14
Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.
Scanned with OKEN Scanner

करण्यासारखेच आहे. स्त्रियांच्या दैन्यावरचा हाच खरा उपाय होय असे ते म्हणत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते विद्येला प्रज्ञा, शील, करुणा व मैत्री या चार पारमितींची गरज आहे. शहाण्यासाठी प्रज्ञा, चांगल्या आचरणासाठी शील, मानवजातीविषयी प्रेमभाव राखण्यासाठी करुणा व प्राणिमात्रांविषयी आत्मीयता असण्यासाठी मैत्री यांची विद्येबरोबर सांगड घालणे गरजेचे आहे. यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. शिक्षणाचे एवढे महत्त्वपूर्ण कार्य उमगल्याने त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात प्रवेश करून त्याची प्रत्यक्ष सुरुवातही केली. इ.स. १९२० ला 'मूकनायक' साप्ताहिक सुरू केले. २० जुलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन करून मागास व दलित वर्गातील जनतेला परगावी जाऊन शिक्षण घेता यावे यासाठी वसतिगृहे काढण्याची मोहीम राबविली. या सभेने १९२५ ला सोलापूरला वसतिगृह स्थापन करून विद्यार्थ्यांना सर्व सोयी-सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. या सभेने 'सरस्वती विलास' हे मासिक सुरू केले. मुंबईला त्यांनी 'मोफत वाचनालय' व 'महार हॉकी क्लब' ही स्थापन केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वर्गातील मुलांचे शालेय शिक्षण भक्कम पायावर उभारण्यासाठी १९२८ रोजी 'दलित वर्ग शिक्षण संस्थे'ची (डिप्रेस्ड क्लासेस एज्युकेशन सोसायटी) स्थापना केली. याद्वारे उत्तम कार्य केले जाऊ लागले. यानंतर त्यांनी १९२९ ला 'जनता' नावाचे साप्ताहिक सुरू केले. पुढे हेच 'प्रबुद्ध भारत' म्हणून नावारूपाला आले. ते स्वत: बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते. ते सिडनहॅम कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते. तसेच शासकीय विधी महाविद्यालयात १९२८ मध्ये प्राध्यापक होते. त्यांच्या अध्यापनाने विद्यार्थी वर्ग भारावून जात असे. पुढे ते १९३५ ला त्याच शासकीय महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून नियुक्त झाले. त्यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना केली. या संस्थेअंतर्गत त्यांनी २० जून १९४६ रोजी मुंबई येथे सिद्धार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय सुरू केले. पुढे १९ जून १९५० ला मिलिंद कला व विज्ञान महाविद्यालय औरंगाबाद येथे सुरू केले. तसेच १९५६ रोजी मुंबई येथे सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सुरू केले. ही महाविद्यालये भविष्यकाळात दलितोद्धाराची उगमस्थाने व प्रेरणास्थाने बनली.

दलितवर्गीय समाजाला राजकीय जागृती यावी म्हणून त्यांनी राजकीय पक्षांची स्थापना केली. ऑगस्ट १९३६ रोजी 'स्वतंत्र मजूर पक्ष', १८ व १९ जून १९४२ ला नागपूर येथे 'शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन' तसेच 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया' या पक्षांची स्थापना केली. याद्वारे दलित समाजाला राजकीयदृष्ट्या जागृत करून राजकारणात त्यांना सक्रिय केले व त्याद्वारे या समाजाची उन्नती

Vikas Pratishthan's
Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune -14
Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.
Scanned with OKEN Scanner

वयाच्या सतराव्या वर्षी त्यांचे दाभोळ बंदरावरील माथाडी कामगार भिकू धोत्रे यांची मुलगी रमाबाई हिच्याशी लग्न झाले. यावेळी रमाबाई नऊ वर्षांची होती. इ.स. १९१२ रोजी बी.ए. झाल्यावर त्यांच्या उच्च शिक्षणाची व्यवस्था बडोद्याच्या सयाजीराव गायकवाड यांनी केली. पददलित समाजातील मुलगा बुद्धिमत्तेच्या जोरावर शिकतो आहे व नाव कमावतो आहे हे पाहून केवळ पैशावाचून त्याचे काम अडू नये म्हणून त्यांनी शिष्यवृत्ती देऊन भीमरावांना अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात उच्च शिक्षणासाठी पाठविले. तेथून बाबासाहेबांनी इ.स. १९१५ ला एम.ए., इ.स.१९१६ ला पीएच.डी. या पदव्या मिळविल्या. पुढे त्यांनी इंग्लंडला जाऊन इ.स. १९२१ ला एम.एस्सी. व इ.स. १९२३ ला डी.एस्सी. या पदव्या मिळविल्या. तसेच बॅरिस्टरची बार-अॅट लॉ ही पदवीसुद्धा प्राप्त केली. इ.स. १९५२ ला कोलंबिया विद्यापीठाने त्यांना मानाची एल.एल.डी. ही पदवी देऊन त्यांचा बहुमान केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या पदव्या संपादन करण्यासाठी व नंतरही दिवसातील बारा ते अठरा तास अभ्यास केला. मनन, चिंतन करून आपली मते सडेतोडपणे मांडली. त्यांची आकलन व निरीक्षणशक्ती जबरदस्त होती. त्यांची ग्रंथसंपदा वाचली की आपणाला याचा प्रत्यय येतो. 'थॉट्स ऑन पाकिस्तान', 'हू वेअर द शुद्राज?', 'व्हॉट काँग्रेस अँड गांधी हॅव ईन टू अनटचेबल्स?', 'ॲनिहिलेशन ऑफ द रूपि इट्स ओरीजन अँड सोल्यूशन', 'द प्रॉब्लेम ऑफ कास्ट्स्', 'स्टेट्स् अँड मायनॉरिटीज', 'इमॅन्सिपेशन ऑफ द अनटचेबल्स', 'थॉट्स् ऑन लिंग्विस्टीक स्टेटस', 'रानडे, गांधी अँड जीना', 'द बुद्ध अँड हिज धम्म' ही त्यांची ग्रंथसंपदा वाचली की त्यांच्या चौफेर वाचन, आकलन व अभिव्यक्तीचा प्रत्यय येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार जनसामान्यांसाठी व वंचितांसाठी होते. शिक्षणाद्वारे समाजाचा कायापालट व्हावा या मताचे ते होते. म्हणूनच शिक्षण हे वाघिणीचे दूध असून ते जो पिला तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही, असे ते नेहमी म्हणत असत. शिक्षणातून स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या मानवाच्या कल्याणासाठीच्या तीन तत्त्वांना अनुसरणारा समाज निर्माण व्हावा असे त्यांना नेहमी वाटे. शिकल्याने माणूस संघटित होऊन अन्यायाविरुद्ध लढा देतो याची जाणीव झाल्याने त्यांनी 'शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा' ही त्रिसूत्री दलित समाजाला दिली. त्यांनी आपल्या विचार, लेखन व कृती यामधून गरिबी किंवा गुलामी दूर करण्यासाठी जागृतीची मोहीम हाती घेतली. दलितांना त्यांच्या गरिबी, गुलामी व असहायतेची जाणीव करून दिली. यामुळे हा दलित समाज

Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College Vikas Pratishthan's Chandannagar, Kharadi, Pune-14
Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.
Scanned with OKEN Scanner

देशासाठी स्वीकार आपण २६ जानेवारी १९५० रोजी केला. राज्यघटनेच्या सुरुवातीची 'अर्पणपत्रिका' तिच्या भव्यदिव्यतेची व व्याप्तीची परिचय करून देते. आपल्या भारत देशाला त्यांनी दिलेली ही सर्वांत मोठी देणगी आहे. याच राज्यघटनेच्या पायावर आजही भारताचा कारभार अव्याहतपणे चालू आहे.

एवढे सर्व करूनही चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमध्ये आकंठ बुडालेला हा भारतीय समाज काही केल्या अस्पृश्यांना स्वीकारायला तयार होत नाही असे दिसताच त्यांनी धर्मांतराचा निर्णय घेतला. त्यांचा हा निर्णय हिंदू धर्ममार्तंडांना सर्वांत मोठा हादरा होता. त्यामुळे हिंदू धर्मीयांची संख्या झपाट्याने कमी होणार होती; त्यामुळे त्यांच्या गोटात अत्यंत चिंतेचे वातावरण पसरले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मन वळविण्याचा अनेक प्रकारे प्रयत्न झाला. आमिष दाखविण्याचाही प्रयत्न झाला; पण ते आपल्या निश्चयापासून ढळले नाहीत. याउलट त्यांनी अनेक प्रश्न उपस्थित करून सर्वांची पाचावर धारण बसविली. तेव्हापासून त्यांनी विविध धर्मांचा व त्यांच्या तत्त्वज्ञानांचा अभ्यास करावयास सुरुवात केली. माणसाला माणूस म्हणून जगू देणारा धर्म कोणता? याच्या शोधात त्यांचा अभ्यास सुरू झाला. सर्व धर्मांचा व धर्मग्रंथांचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांनी बौद्ध धर्माची धर्मांतरासाठी निवड केली आणि १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. त्यांच्यासह या दिवशी हजारो अनुयायांनी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. ही तत्कालीन समाजरचनेला मारलेली सणसणीत चपराक होती. जात व धर्म ही कातड्याप्रमाणे अभिन्न वाटणारी गोष्ट डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी क्षणार्धात आपल्यापासून दूर फेकली होती व मानवाला मुक्त वातावरणात माणूस म्हणून जगू देणारा धर्म त्यांनी स्वीकारला होता. अशा रीतीने महानगरपालिकेच्या रस्त्यावरील खांबाच्या उजेडाखाली अभ्यास करणारा एक चुणचुणीत मुलगा एका अनोख्या क्रांतीचा उद्‌गाता ठरला होता. त्यांनी स्वत:पुरता कधीच विचार केला नाही. त्यांच्या मनात सतत दलित समाजाच्या उद्धाराची तळमळ होती. मनात आणले असते तर ते स्वत: खूप श्रीमंत झाले असते, राहणीमानाचा दर्जा खूपच उंचावला असता; पण त्यांनी हे न करता समाजाचे मी काहींतरी देणे लागतो या भावनेतून कार्य केले. त्यांनी सबंध जगाला आपल्या विचारांनी, विद्वत्तेने, आचरणाने वेड लावले होते. या सर्वांना तो एका नव्या विश्वात घेऊन जाऊ पाहत होता.

पण नियतीच्या मनात वेगळेच होते. बौद्ध धर्माची दीक्षा घेऊन पुरते दोन महिने होण्यास अवकाश होता. त्यांचे कित्येक अनुयायी त्यांच्या मार्गाने अजूनही धर्मांतर करतच होते. त्यांना सगळा भारत बौद्धमय झालेला पाहयचा होता; पण

Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Vikas Pratishthan's
Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

डॉ. रावसाहेब कसबे / ५

मनोगत

ॲड. महेंद्र शिंदे / ७

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जयंतीचे नीतिशास्त्र
– डॉ. यशवंत मनोहर / ९

२. टर्निंग पॉईंट / – इ. झेड. खोब्रागडे, भाप्रसे / १८

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचे यश
– डॉ. कुमार सप्तर्षी / २४

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अन्य मागासवर्गीय
– डॉ.धनंजय लोखंडे / २७

५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राज्यघटनेतील प्रास्ताविका
– धर्मपाल कांबळे / ३०

६. दलित जाणीव : घृणास्पद वेदनांची वंशज – प्रमोद वाळके / ३९

७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : राज्य समाजवाद आणि लोकशाही
– डॉ. विलास आढाव / ४३

८. आंबेडकरी चळवळ इतिहास आणि भवितव्य
– प्रा. गणपतराव ढेंबरे / ४८

९. प्रज्ञासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा. राहुल जगदाळे / ५५

१०. आंबेडकरी चळवळीचे फलित – ज. वि. पवार / ६५

११. आंबेडकरी चळवळीच्या यशस्वितेची दिशा
– प्रा.प्रकाश राठोड / ६९

१२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : जीवन व कार्य
– प्रा.राम सोनावणे / ७३

१३. मुक्तिदाता
– प्रा.फुलसिंग मांडे / ७७

१४. वेगळेपण : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
– प्रा. डॉ. शरद गलांडे / ८३

१५. बळ, बुद्धी व चातुर्याच्या जोरावर सत्ता प्राप्त करणे गरजेचे
– ॲड. महेंद्र शिंदे / १०१

Scanned with OKEN Scanner

प्रज्ञासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

– प्रा. राहुल जगदाळे

शतकानुशतके अंध:काराच्या खोल गर्तेत रुतून बसलेल्या, सवर्णीयांनी जन्मत:च जातीचा शिक्का कपाळावर मारून सर्वार्थाने वंचित ठेवलेल्या, स्वत:चे अस्तित्व असूनही अस्तित्व नसल्यासारखे जीवन जगणाऱ्या, वर्षानुवर्षे उच्चवर्णीयांची गुलामी करणाऱ्या आणि तरीही हे आपल्या 'पूर्वजन्माचे पाप' मानणाऱ्या दिनदलित, गोरगरीब व दुबळ्या समाजाला प्रकाशाचा किरण दाखविला तो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी. त्यांच्या विचारांनी या समाजाची आशा पल्लवीत झाली. मनातील सुप्त इच्छांना आकांक्षांचे धुमारे फुटले. कित्येक वर्षानंतर आपण गुलामगिरीतून मुक्त झाल्याची भावना निर्माण झाली. जाती या ईश्वरनिर्मित नसून त्या मानवनिर्मित आहेत या मोठ्या सत्त्वाचा उलगडा झाला. उच्च-नीच जातीचे राजकारण करून एका मोठ्या समाजाला प्रगतीपासून रोखणाऱ्या समाजाची अब्रू चव्हाट्यावर आली.

खगोलशास्त्राच्या आकाशगंगेतील एका सूर्याभोवती अनेक ग्रह, उपग्रह, तारे फिरत असतात. त्याचप्रमाणे चार्तुवर्ण्यप्रधान समाजरचनेत स्वत:ला सूर्य मानणारे हे मूठभर उच्चभ्रू बहुसंख्य समाजाला ग्रह, उपग्रह, तारे समजून आपल्याभोवती वर्षानुवर्षे फेऱ्या मारायला भाग पाडत होते व हाच सृष्टीचा नियम आहे, असे भासवण्याचा प्रयत्न करत होते. स्वत:चे परिवलन करतकरत या मूठभर समाजाभोवती परिभ्रमण करायचे व त्यातच धन्यता मानायची हा वर्षानुवर्षे चाललेला रिवाज होता. अशावेळी आपण स्वत: परिवलन का करतो आहोत?, कोणाभोवती व कशासाठी परिभ्रमण करतो आहोत? असे काही प्रश्नच त्यांच्या मनामध्ये निर्माण होत नव्हते. घाण्याला जुंपलेल्या बैलाप्रमाणे खाली मान घालून हे आपल्या 'पूर्वजन्मीचे पाप' मानणारा हा समाज जागृत केला तो याच महामानवाने. त्याने या समाजाची परिवलन व परिभ्रमणाची दिशाच बदलून टाकली. या तकलादू व स्वयंघोषित सूर्यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करून याभोवती फेऱ्या का मारायच्या ? असा खडा सवाल विचारला; यामुळे या दलित, शोषित समाजात वैचारिक क्रांती घडून आली. या समाजाने स्वत:ची प्रगतीची दिशा

Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College Vikas Pratishthan's Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Scanned with OKEN Scanner

त्वेषाने चाल करून उठला. एकटे आंबेडकर कोणाकोणाचे दुःख दूर करणार होते सर्वांची दुःखे दूर करत बसण्यापेक्षा त्यांना त्याची जाणीव करून देणे हा सर्वोत्तम पर्याय त्यांनी निवडला. ते नेहमी म्हणत – "गुलामाची गुलामी दूर करता कामा नये तर त्याला त्याच्या गुलामीची जाणीव करून दिली पाहिजे." त्यांच्या या शब्दांतूनच क्रांतीचे खरे बीज पेरले गेले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार अतिशय क्रांतिकारी होते. वागण्यातील नम्रता व शालीनता आणि लेखणीची क्रांतिकारकता यांचा सुरेख समन्वय त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात झालेला होता. 'महाराचा पोर विलायतेत शिकून भारतात परतला' ही बातमी राजर्षी शाहू महाराज यांनी वृत्तपत्रांत वाचली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षणाने प्रभावित झालेल्या महाराजांनी त्यांना कोल्हापूरला बोलावण्याचा प्रयत्न केला; पण पत्ता सापडेनासा झाल्याने त्यांनी मुंबईस संस्थानाच्या कामानिमित्त गेल्यावर स्वतः पत्ता शोधून काढला व ते आंबेडकरांना भेटावयास गेले. राजर्षी शाहू महाराज कोल्हापूर या मोठ्या संस्थानाचे अधिपती, थोर राजा होते. त्यांनी स्वतः आंबेडकरांच्या घरी जाऊन त्यांच्या शिक्षणाची व विद्वत्तेची तारीफ करून अस्पृश्यांसाठी काम करण्याची इच्छा व्यक्त केली. यातूनच आंबेडकरांच्या विद्वत्तेची साक्ष पटते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार अतिशय उच्च दर्जाचे होते. त्यांच्या मते – 'व्यक्तीला जाणीव करून देते ते शिक्षण होय' शिक्षणाअभावी माणूस म्हणजे निव्वळ पशू असे त्यांना वाटे. एकवेळ माणूस उपाशी राहिला तर शारीरिकदृष्ट्या कमजोर होईल मात्र तो शिक्षणाचा उपाशी राहिला तर निर्बुद्ध होऊन जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होईल. शिक्षणाद्वारे माणसास त्याच्या कर्तव्याची व अधिकाराची जाणीव होते. त्यातून स्वतःच्या व समाजाच्या बऱ्यावाईट बाबींचा सारासार विचार करता येतो. यातूनच पर्यायाने समाजाच्या उत्थानासाठी हातभार लागतो. अन्यायाविरुद्ध उठाव करण्याचे सामर्थ्य व त्याची जाणीव शिक्षणामुळे प्राप्त होते. त्यांनी विद्येला शस्त्राची उपमा दिली आहे. हा शस्त्र धारण करणारा शीलवान असेल तर तो एखाद्याचे संरक्षण करू शकेल व शीलवान नसेल तर याच शस्त्राने तो एखाद्याचा घातही करेल. म्हणून ते कसेही वापरता कामा नये. त्यात एक नैतिकता असावी. याद्वारे दुष्टांचा संहार करून आत्मस्वातंत्र्य प्राप्त केले पाहिजे असे ते म्हणत.

त्यांच्या मते– समाजातील अनेक प्रकारच्या विषमतेवर मात करण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. या विषमतेमुळे जनसामान्यांची पिळवणूक होत आहे. समाज परंपरांपासून दूर जात आहे. हे सर्व थांबविणे शिक्षणानेच शक्य आहे.

Vikas Pratishthan's Late T.D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College, Chandannagar, Kharadi, Pune -14
Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.
Scanned with OKEN Scanner

सर्व प्रकारच्या विषमता नष्ट करण्यासाठी व सामाजिक लोकशाही प्राप्त करण्यासाठी शिक्षण हा एक राजमार्ग आहे असे ते म्हणत. शोषणापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी व्यक्ती क्रियाशील बनणे, अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध संघर्ष करणे व त्या ध्येयासाठी संधान बांधणे म्हणजेच क्रांतीचा मार्ग खुला करणे होय असे त्यांना वाटे. शिक्षणातून सर्व जाती-धर्मांत समानता येऊ शकेल यावर त्यांचा दृढ विश्वास होता. अन्नातील कणाप्रमाणे शिक्षणाचा अर्क नसानसात भिनला पाहिजे. शिक्षण हे आयुष्याच्या शेवटपर्यंत घेतले पाहिजे हा त्यांचा दूरगामी विचार होता. स्वतःच्या अध्ययनाने त्यांच्या नावासमोरच्या एम.ए., पीएच.डी., डी.एस्सी., एल.एल.डी., डी.लिट., बार अॅट लॉ या पदव्यांच्या मालिकांनी हे सिद्ध करून दाखविले आहे. त्यांच्या वाचनाचा व्यासंग व स्मरणशक्ती तर एवढी दांडगी होती की, कोणते वाक्य, कोणत्या पुस्तकात व कितव्या पानावर आहे हे ते त्वरित सांगू शकत होते.

शिक्षणाने मानवाच्या जीवनाला एक शिस्त लागते. चारित्र्य संवर्धनाचे महत्त्व कळू लागते. तसेच मानवी मूल्यांची रुजवणूक होते. त्याग, मानवता, विनम्रता, दुसऱ्याची जाणीव, नैतिकता यांसारख्या गोष्टी वाढीस लागतात. त्यांच्या मते, "शिक्षण आणि नैतिकता या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. नैतिकतेशिवाय शिक्षण असू शकत नाही. तसे नसले तर शिक्षणच नव्हे." लोकशाहीच्या निकोप वाढीसाठी व यशस्वीतेसाठी शिक्षण आवश्यक आहे. शिक्षणाने समाज संस्कारित होतो व तेव्हाच लोकशाही यशस्वी होते. या यशस्वीतेसाठी शिक्षण एक पवित्र कार्य म्हणून दिले पाहिजे. त्याचा प्रसार व प्रचार जितक्या वेगाने होईल तितकी त्याची फळे आपणास लवकर चाखावयास मिळतील. यासाठी शिक्षणाचा प्रसार करणारा शिक्षक वर्ग समानतेवर विश्वास ठेवणारा, उदार अंतःकरणाचा व निःपक्षपाती कार्य करणारा असला पाहिजे, अशी त्यांची अपेक्षा होती. यासाठी त्यांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणावर भर दिला. वयाच्या सहा व चौदा वर्षांच्या मुलांना शाळेत सक्तीने पाठवावे असे ते म्हणत.

स्त्रीशिक्षणाविषयी ते परखड मते मांडतात. स्त्रियांनाही शिक्षणाची संधी मिळाली पाहिजे. त्यांनी देव, दैव, नशीब, धर्मभोळेपण अशा खुळचट प्रवृत्तींत न रमता संधीचा फायदा घेऊन स्वतःचा उद्धार स्वतःच करावा. 'समाज म्हणजे जात' एवढीच मर्यादित व्याख्या न करता 'संपूर्ण भारतीय समाज' एवढी त्याची व्याप्ती असावी. ज्या देशात 'यत्र नार्यस्तु पुजन्ते रमन्ते तत्र देवता' असे म्हटले जाते त्या देशात स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे त्यांचा एकप्रकारे सन्मान

Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College Vikas Pratishthan's Chandannagar, Kharadi, Pune-14

Principal
Vikas Pratishthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Scanned with OKEN Scanner

कानठळ्या बसवणारा होता. शतकानुशतके दबून राहिलेला या समाजाचा तो हुंकार होता, वेदना होती.

या दलित समाजाचे उद्धारकर्ते डॉ. भीमराव रामजी सकपाळ ऊर्फ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक थोर विचारवंत, दलित शोषित, पीडितांचे कैवारी व मसिहा होते. दलित समाजातील प्रत्येकाच्या 'स्व'ला साद घालणारे क्रांतिकारी महापुरुष, समाजसुधारक व थोर शिक्षणतज्ज्ञ होते. जातीभेदाचा प्रचंड त्रास सहन करतकरत ते 'भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार' बनले. या सर्वांमधून ते तावून सुलाखून निघाले. त्यांचा विविध विषयांचा गाढा अभ्यास होता. न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही चार आधारभूत तत्त्वे ते नेहमी मानत. पत्रकार, शिक्षणसंस्थापक, अस्पृश्योद्धारक, ज्ञानपिपासू, ग्रंथवेडे, प्रज्ञासूर्य, लोकशिक्षक अशी जेवढी विशेषणे त्यांना लावावी तेवढी कमीच आहेत. ते आपल्या जीवनात गौतम बुद्ध, संत कबीर व महात्मा फुले यांना गुरू मानत असत. राजर्षी शाहू महाराजांबद्दल त्यांच्या मनात नितांत आदर होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी मध्यप्रदेशातील 'महू' या ठिकाणी झाला. त्यांचे मूळ नाव भीमराव होते. तर वडलांचे नाव रामजी सकपाळ होते. वडील लष्करात सुभेदार मेजर या पदावर असल्याने घरातील वातावरण शिस्तीचे होते. प्राथमिक शाळेत असल्यापासून त्यांच्या तल्लख बुद्धिमत्तेचा प्रत्यय येऊ लागला होता. त्यांचे ब्राह्मण समाजाचे शिक्षक 'आंबेडकर' या आडनावाचे होते. त्यांनी आपले आडनाव भीमरावला देऊन आडनावावरून जात ओळखण्याच्या पद्धतीला सुरुंगच लावला. हीच पद्धत या अगोदर राजर्षी शाहू महाराज यांनी राबविलेली होती. शाळेच्या कॅटलॉगमध्ये भीमराव रामजी आंबेडकर अशी नोंद करून त्यांनी भीमरावाच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक नवी ओळख प्राप्त करून दिली.

इ.स. १९०८ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मॅट्रिकची परीक्षा पास केली. लहानपणी शिकत असताना जातीव्यवस्थेचे अत्यंत कटू अनुभव आले. कधी-कधी तर वर्गखोलीच्या बाहेर बसून शिक्षण घ्यावे लागले. या सर्वांवर मात करत, धैर्य न सोडता ते पुढे-पुढे जात राहिले. मॅट्रिक उत्तीर्ण झाल्याच्या वर्षातच

Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Vikas Pratishthan's
Chandannagar, Kharadi, Pune -14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

Vikas Pratishthan's
Lt. T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Chandannagar, Kharadi, Pune -14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.

... मनाचा दृढ निश्चय व खंबीरपणा दिसून येतो.

महाडचा सत्याग्रह व नाशिकचा काळाराम मंदिरप्रवेश अशासारख्या सणसणीत चपराक मारणाऱ्या कृती करूनही हा समाज वठणीवर येत नाही हे दिसून येताच त्यांनी अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ असावा ही मागणी रेटून धरली. त्यांच्या या मागणीला राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी विरोध करून उपोषणाला सुरुवात केली. त्यांच्या मते यामुळे समाजामध्ये फूट पडून परस्परांमधील दरी आणखी वाढत जाईल. सुरुवातीस या उपोषणाची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दखल घेतली नाही. मात्र शेवटी देशाची अखंडता, गरज व जनमत लक्षात घेऊन स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी सोडून दिली; परंतु यामध्ये दलितांना राखीव जागा असाव्यात ही मागणी मान्य करून घेऊन यशस्वी माघार घेतली. याबाबत महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दरम्यान जो करार झाला तो 'पुणे करार' म्हणून ओळखला जातो.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर या देशाचा राज्यकारभार स्वकीयांच्या हातात आला; परंतु राज्यकारभार करण्यासाठी कोणतीही आदर्श अशी नियमावली आपणाजवळ नव्हती. अशी एखादी नियमावली निर्माण करण्याची गरज प्रकर्षाने वाटू लागली. याकरिता तत्कालीन राजकीय नेतेमंडळी आपल्या देशाला अशी घटना तयार करून देऊ शकेल अशा विद्वान माणसाच्या शोधाला लागली. देशी-परदेशीच्या विद्वानांना पाचारण करण्यात आले. मात्र सर्वांनी नकारघंटा वाजवून तुमच्याकडे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारखा विद्वान मनुष्य असता आमचे तेथे काय काम ? असा प्रश्न उपस्थित केला. तेव्हा कोठे आमच्या राजकारण्यांचे डोळे उघडले. या सर्वांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना घटना लिहिण्याची विनंती केली. त्यांची ही विनंती मान्य करून त्यांनी घटना लेखनाला सुरुवात केली. लोकशाही हा कणा मानून लेखन करताना त्यांनी अनेक देशांच्या घटनांचा अभ्यास केला. त्यामधून आपणास पूरक अशा गोष्टी स्वीकारल्या. स्वतः मनन, चिंतन करून ही घटना पूर्ण केली. सबंध जगाच्या पाठीवर लोकशाहीवर अधिष्ठित असलेली एक लिखित राज्यघटना त्यांनी भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्याकडे सुपूर्द केली. ३९५ कलमे ८ परिशिष्टे अशा स्वरूपात तिचे लेखन झालेले आहे. आता पुढे दोन परिशिष्टांची भर त्यामध्ये पडलेली आहे. अशी ही लिखित असणारी काहीशी ताठर व काहीशी लवचीक राज्यघटना सबंध जगाच्या दृष्टीने आदर्शवत ठरलेली आहे. तिचा

Late T. D. Pathare Arts, Commerce & Science Sr. College
Vikas Pratishthan's
Chandannagar, Kharadi, Pune 14

Principal
Vikas Pratisthan's
Late T. D. Pathare Arts, Commerce
& Science Sr. College
Chandan Nagar, Pune 14.